

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ-SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT PROGRAMI

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY TARIMININ YAPISI,  
BAŞLICA ÜRÜNLERLE MUKAYESESİ VE DIŞ TİCARETİ

86238

86238

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Köksal KASAPOĞLU

MAYIS - 1998

TRABZON

**TE. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU  
GÖRÜNTÜLEME MERKEZİ**

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ\*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY TARIMININ YAPISI,  
BAŞLICA ÜRÜNLERLE MUKAYESESİ VE DIŞ TİCARETİ

Köksal KASAPOĞLU

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Bilim Uzmanı (İktisat)  
Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir

Tezin Enstitüye Veriliş Tarihi : 29.05.1998  
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 18.06.1998

Tezin Danışmanı : Doç.Dr.Kenan ÇELİK

Jüri Üyesi : Y.Doç.Dr.Ahmet HACİBRAHİMOĞLU

Jüri Üyesi : Y.Doç.Dr.Harun TERZİ

Enstitü Müdürü : Prof.Dr.Alaettin TANDOĞAN

Mayıs - 1998  
TRABZON

YATIRIM KURULU  
DOKÜMAN TRABZON MERKEZİ

## 0. SUNUŞ

### 00. Önsöz

Türkiye’de çay, sadece Doğu Karadeniz Bölgesinde 201957 üretici aile tarafından yetiştirilmektedir. Türkiye Dünyanın beşinci büyük çay üreticisi ülkesidir. Ülkemizde sanayi olarak çay işletmeciliğine 1947 yılında başlanmıştır. 1963 yılına kadar kısmen yerli üretim, kısmen ithalat yoluyla yurtiçi çay talebi karşılanmıştır. 1963 yılından sonra çay üretimi hızla artmış, sektörde aşırı kuru çay stokları oluşmuştur. 1984 yılına kadar devlet tekelinde olan çay üretimi ve pazarlamasına, bu yıldan sonra özel sektörün de faaliyetine izin verilmiştir. Gerek 1984 yılı öncesi dönemde, gerekse 1984 sonrası dönemde üretimde arz-talep dengesizliği, fiyat, kalite ve pazarlama sorunları, Çaykur ve özel sektör tarafından dünya çay ticareti ölçeğinde aşılamamıştır.

Bu araştırmayla; Doğu Karadeniz Bölgesinde çay sektöründe üretim, tüketim, istihdam ve ihracattaki gelişmelerin boyutları; bölge ekonomisi, Türkiye çay sektörü ve Dünya çay piyasası ile mukayese edilerek incelenmiş ayrıca bölgede çaya bağlı yoğun tarımsal faaliyetin yanında, diğer tarımsal ürünlerdeki gelişmeler; alternatif gelir artırıcı ve kazandırıcı faaliyetler yönüyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Çay üreticilerinin sorunları ve bu sorunlara önerilen çözüm yolları; çay üreticileriyle yapılan bir anket çalışması sonucu analiz edilmiştir.

Bu araştırma; çay sektörünün sorunlarıyla ilgilenen ve çözüm arayan ilgili kesimlerce, bulunacak ve uygulanacak politikaların belirlenmesine katkıda bulunduğu ölçüde amacına ulaşmış olacaktır.

Bu tez çalışmam süresince bana destek ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Kenan ÇELİK’e ve bilgi, belge ve anket çalışmalarına katkıda bulunan tüm Çaykur personeline sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Trabzon, Mayıs 1998

Köksal KASAPOĞLU

## 01. İçindekiler

	Sayfa Nr.
0. SUNUŞ .....	II
00. Önsöz .....	II
01. İçindekiler .....	III
02. Özet.....	VII
03. Summary .....	IX
04. Tablolar Listesi .....	XI
05. Kısaltmalar .....	XVII
GİRİŞ .....	1-3

### BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRKİYE'DE ÇAY TARIMININ BAŞLANGIÇ VE GELİŞİMİ.....	4-6
10. Devlet Tekeli Kaldırılmadan Önceki Dönem .....	4
11. 3092 Sayılı Çay Kanunu ve Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonraki Dönem .....	6

### İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE'DE ÇAY SEKTÖRÜNÜN YAPISI .....	7-29
20. Üretim Alanları .....	7
200. Çaylık Alanların Gelişimi.....	8
201. İller İtibariyle Çaylık Alanlar .....	9
21. Üretici Sayısı .....	11
210. Yıllar İtibariyle Üreticilerin Dağılımı .....	11
211. Dekar Büyüklüğüne Göre Üreticilerin Dağılımı .....	12
22. Yaş ve Kuru Çay Üretim Miktarı .....	13

220. Devlet Tekeli Kaldırılmadan Önceki Dönem.....	13
221. Devlet Tekeli Kaldırıldıktan Sonraki Dönem .....	14
23. Kuru Çay İşleme Kapasitesi.....	16
230. Özel Sektörün Faaliyete Geçmesinden Önceki Dönem .....	16
231. Özel Sektörün Faaliyet Geçmesinden Sonraki Dönem.....	18
24. Çay Talebinin Yapısı.....	22
240. 1980-1997 Yıllarında Yurtiçi Tüketim Değişimi.....	22
241. Arz- Talep Fazlası Stok Çay Durumu.....	24
25. İstihdam .....	28

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE'DE ÇAY TABAN FİYATLARINDA GELİŞMELER VE ÇAYIN DİĞER TARIM ÜRÜNLERİYLE MUKAYESESİ.....	31-49
30. Yaş Çay Taban Fiyatlarında Gelişmeler .....	31
300. Yaş Çay Ürün Bedellerinin Üreticilere Ödeme Süreleri. ....	33
301. Taban Fiyatlar ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları.....	34
31. Çayın Diğer Tarım Ürünleriyle Mukayesesi .....	36
310. Rize Yöresi.....	37
311. Trabzon Yöresi.....	38
312. Artvin Yöresi.....	40
313. Giresun Yöresi .....	41
314. Ordu Yöresi .....	43
32. Kivi Üretimindeki Gelişmeler.....	44
320. Doğu Karadeniz Bölgesinde Yetiştirilen Kivi Miktarı .....	45
321. Rize Yöresinde Kivi Üretiminde Gelişmeler .....	46
322. Türkiye Kivi Üretiminde Doğu Karadeniz Bölgesinin Payı.....	47
33. Çay Tarımı Yapılan Bölgede Tarımsal Yapı Göstergeleri.....	48

330. Tarımsal Arazi Varlığı ve Kullanım Şekli .....	48
331. Tarımsal Alanda Yöre Halkı İstihdam Durumu.....	49

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKİYE'DE KURU ÇAY FİYATLARINDA VE MALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER İLE ÇAY PİYASASINDAKİ DIŞ TİCARET DURUMU .....	50-67
40. Türkiye'de Kuru Çay Fiyat ve Maliyetlerindeki Gelişmeler .....	50
41. Çay Piyasasında Dış Ticaret Durumu.....	52
410. Türkiye'de Arz Fazlası Stok Çay Durumu.....	52
411. Dünya Çay Kuru Üretimi.....	54
412. Tüketim İçin Dünya Çay Talebi .....	57
413. Türkiye ve Dünya Çay Fiyatlarının Mukayesesi .....	59
414. Türkiye Çay Sektörü Arz-Talep-İhracat ve Stok Çay Dengesi (1988 – 1989) .....	61
415. Kuru Çay İhracatında Türkiye'nin Şansı.....	66

## BEŞİNCİ BÖLÜM

5. ÜRETİCİLERİN SEKTÖR DEĞERLENDİRMESİ VE PROBLEMLERİ.....	68-77
50. Üretici Anket Uygulama Kapsamı.....	68
51. Üreticilerin Kamu ve Özel Sektöre Bakış Açıkları.....	70
52. Hasat ve Taşıma Problemleri.....	72
53. Satış ve Kontenjan Problemleri .....	72
54. Taban Fiyat Uygulamalarının Etkileri.....	73
55. Ürün Bedeli Ödemeleri.....	75
56. Çaylıkların Bakım, Budama ve Gübreleme Problemleri.....	76
57. Üreticilerin Örgütsel Problemleri.....	77

## ALTINCI BÖLÜM

6. ÜRETİCİ PROBLEMLERİNİN ÇÖZÜM YOLLARI.....	78-84
60. Yasal Düzenleme İhtiyacı.....	78
61. Kontenjan Uygulamasının Kaldırılması.....	79
62. Taban Fiyat ve Erken Ödeme Politikalarının Geliştirilmesi .....	81
63. Diğer Tarımsal Ürün Politikalarının Geliştirilmesi.....	83
64. Üretici Örgütsel İlişkilerinin Düzenlenmesi.....	84
7. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	85-93
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	94-98

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

## 02. Özet

Türkiye’de çay işletmeciliği ilk defa 1947 yılında başlatılmış, yurtiçi çay talebi 1963 yılından itibaren tümüyle yerli üretimle karşılanmıştır. 1984 yılına kadar Devlet Tekelinde yürütülen çay işletmeciliğinde, bu yıldan sonra kamunun yanında özel sektöründe faaliyetine izin verilmesiyle kısa sürede üretim kapasitesinde büyük artışlar olmuştur.

Gerek çaylık alanların kontrolsüz artışı, gerekse özel sektörün plansız, programsız ve hazırlıksız çay üretimine başlaması neticesi; hem ihtiyaç fazlası yaş çay ürünü alınmış, hem aşırı çay stokları oluşmuş, hem de sektörde atıl kapasite doğmasına neden olunarak kaynak israfına yol açılmıştır.

İç piyasada üretim ve satıştaki payı azalan Çaykur; stok fazlası çayları, ancak zararına ve düşük fiyattan kısıtlı miktarlarda ihraç edebilmiştir.

Doğu Karadeniz Bölgesinde üreticileri çay tarımına bağımlılıktan kurtaracak, diğer tarım ürünlerinin üretimi uzun yıllar ihmal edilmiş, diğer yandan bölgede sanayi ve ticaret geliştirici yatırımlar da yeterince teşvik edilmemiştir.

Çay üretimindeki fazlalıklar; yetersiz taban fiyat ve gecikmeli ödeme yönünden üreticileri; atıl kapasite, yüksek maliyet ve rekabet nedeniyle Çaykur ve özel sektörün karlılığını olumsuz yönde etkilemiştir. Bir başka ifadeyle ihtiyaçtan fazla üretilen malın değeri azalmıştır.

1993 yılında çıkarılan kararname ile çaylıkların her yıl 1/5’inin budama zorunluluğu getirilmiş, ürün kaybı bedeli üreticiye tazminat olarak ödenmiş, böylece arz fazlası çay önlenerek kaliteli hammadde alınmak istenmiştir. Bu uygulama hem üretici hem de işletmeci kesimlerce benimsenmiş ve faydalı bulunmuştur.

Çay sektöründe üreticilerin; taban fiyat, ödeme, hasat, taşıma, satma, gübreleme ve örgütsel ilişkiler gibi sorunları halen devam etmektedir.



Çaykur'un stok fazlası çaylarını satmak ve finansman ihtiyacını karşılamak için; 1996 yılında Beyaz Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında yapılmış olan anlaşma kapsamında ucuz fiyattan ihraç etmeyi taahhüt ettiği 41 bin tonluk takas çay ihracat sözleşmesi gereği Türk çayı 22 devletin pazarına girmiştir. Bu ülke piyasalarında kalıcı bir Türk çayı pazarının muhafaza edilebilmesi ve sektördeki arz fazlası stok çayın eritilebilmesi için Çaykur bundan sonra her yıl 15-20 bin ton kaliteli çayı uygun fiyattan ihraç etme şansını iyi kullanması gerekmektedir.

Bölge insanını çaya bağımlı olmaktan kurtarmak için; toprağın yapısı, verim ve elde edilen ürünün pazar değerine göre diğer tarımsal ürünlerin üretimi de ihmal edilmemeli ve teşvik edilmelidir. Özellikle kivi yetiştiriciliğine arazi yapısının gösterdiği uyum, elde edilen verim ve parasal gelir dikkate alınarak kivi yetiştiriciliği daha da önemsenerek geliştirilmelidir.

Tarımsal alanların kısıtlılığı karşısında; bölge insanının geliri ve yaşam düzeyini daha ileri seviyelere ulaştırabilmek için; ticari ve turizm yatırımlarının devletçe teşvik edilmesi faydalı olacaktır.

Çay üreticilerinin çeşitli sorunları ve örgütsel problemleri çözülerek, gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

Bölgede çay üretimiyle beraber diğer tarımsal ve ticari faaliyetler; ekonominin ve bölgenin sosyo ekonomik yapısı dikkate alınarak ekonominin gereklerine uygun olarak yapıldığı taktirde, bundan hem bölge insanı, hem bölge ekonomisi, hem de ülke ekonomisi kazançlı çıkacaktır.

### 03. Summary

Tea plantation in Turkey has been initiated in 1947 and domestic tea demand has been totally fulfilled by the domestic production since 1963. Since 1984, tea sector was under state monopoly after that private sector has been also joined to tea production and production-capacity has been increased tremendously in a short time.

Increasing plantation areas without any planning, control and private sectors' production without any program, plan and preparation have generated over production, stock and idle capacity as well as mismanagement of resources in the tea sector.

Due to shrinking of production and marketing share of Çaykur in the domestic market, the over production of tea has been partly exported in a low price.

It is a fact that, other crops rather than tea- furthering tea producers to depend on only tea farming in the blacksea region have been ignored very long time and investment programs in developing industry and commerce in the region have not been encouraged enough.

Because of over production of tea, insufficient subvention in price and late payment to producers, idle capacity, high cost of production and competition, Çaykur has effected the profitability of private sector. In other words, excess production over the demand has decreased the value of the production.

The government decree issued in 1993 obligated to trim 1/5 of tea plantation each year and loss of trim has been also compensated. Thus, excess supply of tea has been prevented and quality of raw tea has been increased. This procedure has been considered helpful by both producer and farmers.

In the tea sector, problems in subvention price, payment, harvest, transportation, selling, fertilization and organizational structure are still prevailing.

With the agreement between Turkey and Belarus in 1996, Turkey agreed to export 41 thousand ton Turkish tea in barter and Turkish tea was entered to the market of 22 states to sell Çaykur's excess stock and meet its financial needs. To be permanent in the market and thus to export over stock to these states, Çaykur must take into consideration to produce quality tea in a competitive price to the possibility of exporting 15-20 ton tea each year.

In order to help the people of this region to not be depend on tea only. production of the other alternative crops taking into consideration form of the land productivity and market value of crop should not be ignored but must be encouraged.

Regarding the lack of the land areas, investments on tourism and commerce must be encouraged by the government to increase income and life standard of people of this region.

The various problems of tea producers and organizational obstacles must be eliminated by the new legal and institutional arrangements.

If tea production and the other agricultural and commercial activities in the region are organized by the needs of regional socio-economic factors, both local people. economy and country will gain great benefit.

#### 04. Tablolar Listesi

<u>Tablo Nr.</u>	<u>Tablo Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1	Türkiye’de Çaylık Alanların Gelişimi (1950-1997).....	8
2	İller İtibariyle Çaylık Alanlar (1960-1997).....	10
3	Üretici Sayısı (1970-1997).....	11
4	Dekar Büyüklüğüne Göre Üreticilerin Dağılımı (1984-1997).....	12
5	Satın Alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay Miktarı (1960-1984) .....	14
6	Çaykur ve Özel Sektör Tarafından Satın Alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay Miktarları (1985-1997).....	15
7	Devlete Ait İşletme Sayısı ve Kapasiteleri (1950-1984) .....	16
8	İmha Edilen Yaş Çay Miktar ve Bedelleri (1973-1980) .....	17
9	Çaykur ve Özel Sektör Çay İşleme Kapasitesi ve Fabrika Sayıları (1985-1991) .....	19
10	Çay İşleme Fabrikalarının İller İtibariyle Sayıları ve Kapasiteleri (1997) .....	21

11	Toplam Yurtiçi Ve Yurtdışı Çay Satışları (1980-1997).....	22
12	Toplam Kuru Çay Üretim Satış ve Stok Durumu (1980-1997).....	24
13	Nüfus ve Kişi Başı Tüketim Miktarıyla Üretim Artışının Karşılaştırılması (1980-1997).....	25
14	Çaykur'un Talep Fazlası Stok Çay ve İhracat Miktarı (1980-1997).....	27
15	Çaykur'un Sağladığı İstihdam (1980-1996) .....	29
16	Yaş Çay Taban Fiyatı ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları (1980-1997).....	32
17	Çaykur'un Üreticiye Ürün Bedellerini Ödeme Süresi (1973-1997).....	33
18	Yaş Çay Taban Fiyatı ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları Karşılaştırılması (1973-1997) .....	35
19	Rize Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim, Pazar Tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996) .....	37
20	Rize Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996) .....	38

21	Trabzon Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim, Pazar Tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996) .....	38
22	Trabzon Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996) .....	39
23	Artvin Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim, Pazar tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996).....	40
24	Artvin Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996) .....	41
25	Giresun Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim, Pazar tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996) .....	41
26	Giresun Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996) .....	42
27	Ordu Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim, Pazar tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir (1996) .....	43
28	Ordu Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996).....	44
29	Doğu Karadeniz Bölgesinde Yetiştirilen Kivi Miktarı ve Pazar Değeri (1996).....	45

30	Rize Yöresinde Kivi Üretiminde Gelişmeler ve Piyasa Değeri (1995-1997).....	46
31	Türkiye Kivi Üretiminde Doğu Karadeniz Bölgesinin Payı (1996) .....	47
32	Doğu Karadeniz Bölgesinde Toplam Ekili Dikili Alanda Çay ve Fındığın Payı (1995) .....	48
33	Doğu Karadeniz Bölgesinde Tarım- Tarım Dışı İstihdam Durumu (1995) .....	49
34	Çaykur Paketli Çay Maliyetleri, Ortalama Satış Fiyatları ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları (1980-1984) .....	50
35	Çaykur Paketli Çay Maliyetleri, Ortalama Satış Fiyatları ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları (1985-1997) .....	51
36	Türkiye’de Arz Fazlası Stok Çay Durumu (1984-1997) .....	53
37	Dünya Kuru Çay Üretimi (1988-1991).....	55
38	Başlıca Dünya Çay Üreticisi Ülkeler ve Pazar Payları (1994).....	56
39	Başlıca İthalatçı ve İhracatçı Ülkeler (1991).....	57

40	En Önemli Çay Üreticisi Ülkelerde Kişi Başı Tüketim (1988) .....	58
41	Başlıca İhracatçı Ülkelerin Çay İhracat Değerleri (1984-1992) .....	59
42	Türkiye’de Dökme Çay Maliyeti, İhracat Fiyatları ve Londra Borsası Çay Fiyatları (1984-1997) .....	60
43	Türkiye Dökme Çay İhraç Maliyeti ve İhracatın Maliyeti Karşılama Oranı (1984-1997) .....	60
44	Çaykur’un Takas Çay İhracat Durumu (1996-1997) .....	62
45	Türkiye Dökme Çay İhraç Fiyatları (1997).....	62
46	Türkiye Çay Sektörü Yurtiçi ve yurtdışı Arz, Talep, Stok Dengesi (1988,1989) .....	63
47	Çaykur’un Ülkeler Bazında Gerçekleşen İhracatı (1997) .....	65
48	Anket Uygulanan Bölgelerdeki Üretici Merkezleri ve Uygulanan Anket Sayısı.....	110
49	Anket Uygulama Alanı ve Kapsamı .....	111
50	Anket Uygulama Bölgesinde, Üretici Sayısı, Satın Alınan Ürün Miktarı ve Yüzde Oranları.....	111



## 05. Kısaltmalar Listesi

a.g.e	: adı geçen eser
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
APK	: Araştırma Planlama Koordinasyon
AT	: Avrupa Topluluğu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BRITISH COUNSEL	: İngiliz Kültür Derneği
ÇAYKUR	: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
FAO	: Food and Agriculture Organization (Dünya Gıda Örgütü)
İAV	: İktisadi Araştırmalar Vakfı
İGEME	: İhracatı Geliştirme Merkezi
ITC	: International Tea Committee
KİK	: Kamu İktisadi Kuruluşu
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
MPM	: Milli Produktivite Merkezi
SEGEM	: Sınai Eğitim Geliştirme Merkezi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Teknik Araştırma Kurumu
USA	: United States America (Amerika Birleşik Devletleri)
USD	: United States Dollars (Amerikan Doları)
vb	: ve benzeri, ve benzerleri.

## GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı; ülkemizde çay tarımında Devlet Tekelinin kaldırıldığı 4 Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı kanun çıktıktan ve böylece çay üretim ve pazarlamasında özel sektörün faaliyetine izin verildikten sonra aradan geçen ön üç yıllık bir zaman sürecinin sonunda kamu ve özel sektörün ulaştığı boyut, üretim ve tüketim yapısında ki değişimleri sergilemek, çay ve diğer alternatif ürünlerdeki gelişmeleri mukayese yaparak değerlendirmek, Türkiye’de kuru çay fiyatları ve maliyetlerindeki gelişmeler de dikkate alınarak çay piyasasındaki dış ticaret durumunu incelemek ve yeni piyasa şartlarında çay üretim bölgesinde mevcut olan toplam 201957 üretici ailesinin problemlerini ve bu problemlerin çözüm yollarını bilimsel bir araştırma konusu yapmak suretiyle tespit etmek ve ortaya koyabilmektir.

Böyle bir konuda araştırma yapılmasını gerekli kılan birkaç sebep vardır.

Çay üretim bölgesinde, fiilen çay tarımıyla uğraşan 201957 üretici mevcut olup, bu bölgedeki çay tarımı tamamen monokültür olarak aile işletmeciliği şeklinde sürmektedir.

1984 yılı çay tarımı ve üreticileri açısından önemli bir dönemeçtir. Bu tarihe kadar Devlet Tekeli ile yürütülen çay tarımı, bu tarihten sonra özel sektörün de faaliyetine izin verilmesiyle birlikte, işletmecilik açısından tekeli piyasa yapısından oligopol piyasasına geçilmiştir.

Bu yeni dönem başladıktan sonra geçen on üç yıllık bir zaman süresi, yapılacak bir araştırma neticesinde tespit edilecek sonuçların değerlendirilmesini yapabilmeye açısından yeterli bir süre olduğu düşünülmüştür. Bu yeni dönemde çay sektörünün yapısı ve üreticilerin sorunlarının , önceki döneme göre farklılıklar gösterebileceği hususu dikkate alınarak, üreticilerin var olan problemlerinin ve bunların çözüm yollarının tespitinin bir araştırma konusu yapılarak saptanmasına gerek duyulmuştur.

Bu araştırmayı gerekli kılan bir diğer husus; her şeyden önce çay politikasının belirlenmesinde en önemli göstergenin üreticilerin üzerindeki etki ve tepkilerin neler

olduđu ve olabileceđinin dođru olarak tahmin edilmesi için gerekli olan analitik bilgilerin yine bir arařtırma sonucunda ortaya konmasının daha dođru olacađının dűřünűlmesidir.

Bu çalıřmada, çay sektűrűndeki geliřmeler, kamu ve ۆzel sektűrűn yapısı, Tűrkiye’de ve Dűnyada ay piyasası ve çay ۆretim bűlgesindeki diđer tarımsal ۆrűnlere ait bilgiler; bu konuda yayınlanmış çeřitli kitap, dergi, tebliđ, sempozyum ve seminer notları kaynak kullanılarak belirlenmeye çalıřılmıştır. Deđinilen ۆretici sorunları ve bunlarla ilgili özűm ۆnerileri ise uygulanan anket sonucunda yapılan tespitlerdir.

Anket uygulamasını, 1997 yılı itibariyle mevcut 201957 çay ۆreticisi aileden oluşan ana kűtleden, isteğe bağlı olarak seçilen % 0,32 oranındaki 750 ۆretici ailesine uygulanmıştır.

Anket uygulama alanı olarak aykur’a bağlı çay fabrikalarına kayıtlı ۆreticilerin kayıtlarının bulunduğu 45 yař çay işletmesi, tűm bűlge ۆreticilerini temsile uygun bulunduğundan anket uygulama alanı olarak kabul edilmiş, sűz konusu ۆreticilerin bağlı olduğu işletmeler il bazında guruplandırılmıştır (Tablo 48).

Anket çalıřmasında tűme varım yűntemi benimsenmiř, amprik bir çalıřma yapmak için uygun veriler sađlamaya çalıřılmıştır. Bu , dođrudan ۆlmeler, yani anketler yoluyla gerçekleřtirilmiřtir.

Arařtırmanın birinci bűlűműnde; çay tarımının bařlangıç ve geliřimi, Devlet Tekeli kaldırılmadan ۆnce ve sonra olmak ۆzere iki ayrı dűnem olarak ortaya konulmuřtur. İkinci bűlűmde; çay sektűrűnűn yapısı, ۆretim alanları, ۆretici sayısı, ۆretim miktarı, iřleme kapasitesi yine Devlet Tekeli ۆncesi ve sonrası durum olarak incelenmiř ve çay talebinin yapısı hakkında konuyla ilgili kaynaklara dayanılarak bilgiler ve analiz sonuçları verilmiřtir. ۆűncű bűlűmde; Tűrkiye de çay taban fiyatlarındaki geliřmeler, çayın diđer tarım ۆrűnleriyle mukayesesi, Dođu Karadeniz Bűlgesinde kivi ۆretimindeki geliřmeler ile Bűlgede tarımsal yapı gűstergeleri incelenerek ele alınmıřtır. Dűrdűncű Bűlűmde Tűrkiye’de kuru çay fiyatlarında ve maliyetlerindeki geliřmeler ve çay piyasasında dıř ticaret durumu incelenmiřtir.

Bunları izleyen üç bölümde; üretici anketinin açıklanması, üreticilerin sektör değerlendirmesi, üreticilerin problemleri ve üretici problemlerinin çözüm yolları. çay üreticilerine uygulanan anket sonucu elde edilen verilerin analiz sonuçlarıyla ortaya konulmuştur.



## BİRİNCİ BÖLÜM

### I. TÜRKİYE'DE ÇAY TARIMININ BAŞLANGIÇ VE GELİŞİMİ

Bu bölümde Türkiye'de çay tarımının başlangıç ve gelişimi ile ilgili sadece konunun ana hatlarını ortaya koymak amacı ile bazı analitik bilgiler verilecektir.

#### 10. Devlet Tekeli Kaldırmadan Önceki Dönem

Türkiye'de çay içme alışkanlığı 1600 yılından sonra başlamıştır. Memleketimizde çay yetiştirilmesinin istenmesi ise 1883 yılına rastlamaktadır. ( TEKELİ 1970, s.30)

Türkiye'de çay yetiştirilmesi için ilk önemli teşebbüs 1917 yılında Halkalı Ziraat Mektebi Alisi Müderrislerinden Ali Rıza Erten'in çay tarımının Artvin ve Rize Bölgesinde yapılabileceği konusunda ciddi çalışmaları sonucunda bir rapor düzenlemesi ve bu raporun zamanın İktisat Bakanlığına sunulmasıyla gerçekleştirilmiştir (KAÇAR. 1986, s.26).

Ali Rıza Erten'in bu raporu sonradan İktisat Vekaleti tarafından “Şimal-i Şarkı Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikatı Zirai” adlı kitap haline getirilmiştir. Ali Rıza Erten'in 1917 yılında ki raporu T.B.M.M tarafından dikkate alınmış ve uzun görüşmeler sonucunda 16 Şubat 1924 tarihinde “ Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal. Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi” adı altında ki 407 sayılı Kanun kabul edilmiştir. (KAÇAR 1986, s.27).

1937 yılına kadar çay tarımının başlama ve gelişmesi, zamanın ziraat umum müfettişi Zihni Derin'in çalışmaları sayesinde başarılı olmuştur. İlk ürün 1938 yılında 138 kilo olarak elde edilmiştir.

1940 yılında iktisadi ve siyasal olayların etkisi ile 3788 sayılı “Çay Kanunu” çıkarılmış. Bu kanun yaş çay yaprağı satın almayı garanti etmekte 30 bin dönümlük çay bahçesi öngörülmektedir.

25.05.1942 tarihinde çıkarılan 4233 sayılı “Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu” ile çayın tüketim amacıyla Türkiye’ye satılması ve yurt içinde satılması Devlet Tekelinden alınmıştır.

27.02.1951 tarih ve 5748 sayılı kanunla çiftçilere sağlanacak krediler düzenlenmiştir.

10.07.1953 tarih ve 6133 sayılı Kanunla çay alanları miktarını arttırmaya Bakanlar Kurulu yetkili kılınmış, ayrıca çay yetiştiricilerinin kuracakları kooperatiflere tanınacak damga resmi, ferağ harcı ve muamele vergisine ilişkin muafiyetler düzenlenmektedir.

Üreticilere faizsiz verilecek nakdi kredi şekil şartları ise 30.06.1956 tarih ve 6754 sayılı Kanunla düzenlenmiştir.

Ülkemizde çay tarımının tarihsel gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri de 1973 yılına kadar Tekel Genel Müdürlüğü eliyle sürdürülen çay işletmeciliğinin 6 Aralık 1971 tarih ve 1497 sayılı “ Çay Kurumu Kanunu’nun” çıkarılmasından sonra. 1973 yılından itibaren 1497 sayılı kanunla kurulan Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmeye başlanmasıdır.

Çay Kurumu ile çay endüstrisi ve tarımına yeni ruh ve dinamizm getirilmiş, yeni bir teşkilatlanma biçimi ortaya çıkmıştır (ÖZYURT, 1989, s.7).

Söz konusu kanuna göre, çay tekeli el değiştirerek, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı 440 sayılı kanuna tabi İktisadi Devlet Teşekkülü kurulmuştur. Kanununun 4. maddesinde kurumun amacı “Memleketin Tarım Politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, çay kalitesini ıslah etmek ve işletmesini teknik esaslara göre yürütmek, iç ve dış Pazar isteklerine uygun mahsul üretimi sağlamak” olarak belirtilmiştir (ÖZYURT, 1989, s.8).

Bu kanunla, çay tarım ve endüstrisinde Çay Kurumu, tam bir odak merkezi ve tek hakim otorite duruma getirildiğini ve çayın bu tarihten sonra hızla bir gelişme sürecine girdiğini görüyoruz. 1497 sayılı Çaykur Kanunu'nun çıkarıldığı 1971 yılında 203513 dekar olan çay üretim alanları, Çayda devlet tekelinin kaldırıldığı 1985 yılına kadar önemli derecede genişleme göstermiş ve çaylık alanlar 669467 dekara ulaşmıştır.

### **11. 3092 Sayılı Çay Kanunu ve Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonraki Dönem**

440 sayılı kanunun ruhuna göre düzenlenmiş ve teşkilatlandırılmış olan Çay Kurumu, bu yapısını 3092 sayılı Kanun yürürlüğe girdiği 19 Aralık 1984 tarihine kadar sürdürmüştür. 4 Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu ile çaydaki Devlet Tekeli kaldırılmıştır. Bu kanunun çıkarılmasından sonra Çaykur' un bünyesi değişmemiş, ancak bulunduğu piyasanın yapısı değişmiştir. Monopol ( Tekelci ) piyasadan, oligopol ( Sınırlı sayıda firmanın hakimiyeti ) piyasasına geçilmiştir (ÖZYURT, 1989, s.8).

Bu kanunu ile çay ekonomisine getirilen değişiklikler şöyle özetlenebilir:

- a. Çay tarımı, üretimi, işlenmesi ve satışı serbest bırakılmıştır. Ancak çay tarım alanlarının genişletilmesi Bakanlar Kurulunca tespit edilecek sınırlar dahilinde kalmaya devam edecektir.
- b. Gerçek ve tüzel kişilerin Çay Endüstrisine girmesi, tedarik, üretim ve pazarlama faaliyetlerinde bulunması serbest bırakılmıştır.
- c. İhtiyaç duyulacak yaş çay yaprağının, doğrudan üreticiden satın alınarak tedarik edilebileceği hükmü, üreticiler açısından önemli değişiklikler getirilmiştir. Çünkü daha önce tek alıcı (monopson) nın hakimiyetinde olan çay yaprağı piyasası, bu kanunla oligopson (sınırlı sayıda alıcı) piyasasına dönüşmüştür (ÖZYURT, 1989, s.9).

## İKİNCİ BÖLÜM

### 2. TÜRKİYE'DE ÇAY SEKTÖRÜNÜN YAPISI

Memleketimizde çay üretimi, Doğu Karadeniz Bölgesinde doğuda Artvin, Batıda Ordu vilayetinin Fatsa ilçesine kadar uzanan kıyı şeridi üzerinde, kıyıda yer yer 30 km derinlikte ve 1000 metre yüksekliklere kadar uzan bir alan içerisinde yapılmaktadır. Doğuda Artvin, batıda Araklı ilçesine kadar olan kesim birinci derece verimli çay ekim alanlarını, Araklı ile Ordu Fatsa arasındaki alan ise ikinci derece verimli çay ekim alanlarını teşkil etmektedir (Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1990, s.3).

Başlangıçta çay üretiminin artırılması amacıyla çay ekim alanlarının genişletilmesi için önemli teşvikler getirilmiştir. Zamanla üretim miktarında belli bir artışın sağlanmasından ve iç tüketimin karşılanmasından sonra yeni çaylık alanlarının tesisi durdurulmuştur. İlk yasaklama 1974 yılında getirilmiş, 1982 yılı sonuna kadar devam etmiştir. 1982-1987 yılları arasında serbest bırakılan yeni çaylık alan tesisi, 1987'den 1989 yılı sonuna kadar tekrar dondurulmuş, son olarak Yüksek Planlama Kurulundan alınan kararlar da bu süre 1991 yılı sonuna kadar uzatılmıştır (ÖZYURT, 1989, s.16).

1987-1992 döneminde çaylık alan tesisi yasaklanmış olmakla birlikte, bu yıllarda çok miktarda ruhsatsız çay bahçesinin tesis edildiği bilinmektedir. Bu nedenle de 27 Aralık 1993 tarih 93/5096 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile çaylıkların yeniden ölçümlerinin yapılarak ruhsatlarının yenilenmesi karara bağlanmıştır. Yeniden yapılan ölçümler sonucunda çay bahçelerinin 767.545 dekar alan üzerinde kurulmuş olduğu belirlenmiştir (SARIAHMETOĞLU-TANRIVERMİŞ-KARAKAŞ, 1997, s.43).

#### 20. Üretim Alanları

1950-1997 yılları arasında gerek miktar olarak, gerekse iller bazında çaylık alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir.



## 200. Çaylık Alanlarının Gelişimi

Çaylık alanlar 1950 yılında 26423 dekardan, 1997 yılında 767545 dekara ulaşarak yaklaşık 28 kat artmıştır. Yıllar itibariyle çaylık alalarındaki artışlar aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo : 1

### Türkiye'de Çaylık Alanların Gelişimi (da.,)

Yıllar	Çaylık Alan
1950	26423
1960	134880
1970	278883
1975	503000
1980	538110
1985	669000
1986	834701
1987	806980
1988	862878
1989	895248
1990	905750
1991	886393
1992	893454
1993	893307
1994	767906
1995	766090
1996	767429
1997	767545

Kaynak : ÇAYKUR, 1973, s.14

ÇAYKUR, Tarım Dairesi Başkanlığı Faaliyet Raporu, 1997.

1950 yılından 1997 yılına kadar geçen 47 yıl sonunda çaylık alanlarda % 2804 gibi (28 kat) çok yüksek oranda artışlar gerçekleşmiştir. Bu artış özellikle 1950- 1975 yılları arasında çok hızlı olmuştur. Çayda Devlet Tekelinin kaldırıldığı 1984 yılına kadar 24 kat genişleyen çaylık alanları, 1985 yılından itibaren de genişlemiş ve 1985-1997 yılları arasında da % 14 oranında yeni çaylık alanlar tesis edilmiştir. 1987-1992 döneminde yeni çaylık alan tesisi yasak olmasına rağmen yinede üreticiler tarafından ruhsatsız çay bahçesi tesis edilmiş ve çaylık alanlardaki gelişme sürmüştür. 1990 yılı çaylık alanınının 1991 yılı

çaylık alanından daha fazla görülmesinin nedeni, çaylık alanların 1991 yılına kadar üreticilerin beyanına dayalı tespit edilmiş olmasından ve 1991 yılından itibaren de yerinde ölçümler yapılarak çaylık alanların gerçek bilinen rakamının belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. 27 Aralık 1993 tarih 93/5096 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile çaylıkların yerinde ölçülerek ruhsatlarının yenilenmesi karara bağlanmıştır.

93/5096 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereğince, çay bahçelerinin 5 yıllık bir periyot içerisinde gençleştirme budamasına tabi tutulması ve bu budamadan dolayı oluşacak gelir kaybının çay üreticilerine tazminat olarak ödemesi kararlaştırılmıştır.

1994 yılında çaylıkları gençleştirmek amacıyla budamaya başlanmış, mevcut ruhsatlarda belirtilen çaylık alanın ruhsata uygunluğu tespit edilmiş, ruhsata uygun olmayan çaylık alanların gerçek ölçüm değerleri yazılmış, çay tarım alanları içindeki mevcut ruhsatsız çay bahçeleri, tekniğe uygunluğu kaydı ile bir defaya mahsus olmak üzere ruhsatlandırılmıştır.

Çaylık alanlarda yapılan yeniden ölçümleme ve ruhsat verme işlemleri sonucunda , önceki yıllarda üreticilerin beyanına göre kayden mevcut sayılan çaylık alanların da fiilen aynı olmadığı belirlenmiş ve bu tespit sonucu 1992 yılında 893454 dekar olarak bilinen çaylık alanının gerçekte 767545 dekar olduğu sonucuna varılmıştır. 1994 yılından önce kayıtlı görülen çaylık alan miktarının 1995-1996-1997 yıllarına göre 125909 dekar daha fazla görülmesinin gerçek nedeni de, çaylık alanlarda 1993 yılından sonra kararname gereği yeniden yapılan bu gerçek tespit ve ölçüm sonucu, gerçekte çaylık alanların 893454 dekar olarak değil de 767545 dekar olduğunun anlaşılmasındandır.

## **201. İller İtibariyle Çaylık Alanlar**

1960-1997 döneminde iller itibariyle çay ekim alanlarının gelişimi Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo : 2

## İller İtibariyle Çaylık Alanlar (da..)

Yıllar	Rize	Trabzon	Giresun	Ordu	Artvin	Toplam
1960	97950	29000	7160	760	19420	154290
1970	176780	51430	12320	790	40190	281510
1975	344940	102200	9710	640	45380	502870
1980	366160	104580	13200	680	53490	538110
1985	444160	137670	15890	630	71120	669470
1990	563544	215867	30955	633	94751	905750
1995	499517	158084	22200	258	86031	766090
1996	500537	158422	22210	258	86002	767429
1997	500689	158415	22210	258	85973	767545

Kaynak : ÇAYKUR, 1997/a. s.2

Tablo 2’de görüldüğü gibi toplam çaylık alanlardaki genişlemeye paralel olarak iller itibariyle de çaylık alanlar genişlemiştir. 1960 yılında toplam çaylık alan içinde Rize ilinin payı %63,48, Trabzon % 18,80, Artvin %12,59, Giresun %4,64 ve Ordu İlinin payı % 0,49 oranında iken 1997 yılı itibariyle ve fiili ölçüm sonucu kesin kayıtlı çay alanlarının belirlenmesi sonucunda Rize İlinin toplam çaylık alan içinde payının % 65,24, Trabzon’un %20,64, Artvin’in % 11,20 , Giresun’un % 2,89 ve Ordu İlinin %0,03 oranında çaylık alana sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1960- 1997 döneminde toplam çaylık alanlar içinde Rize Bölgesinin payı % 1,76 ve Trabzon Bölgesi % 1,84 oranında artış kaydetmişken, Artvin Bölgesinin payının %1,39, Giresun Bölgesinin %1,75 ve Ordu Bölgesinin payının %0,46 oranında azaldığı görülmektedir. Son 37 yıllık dönemde genel olarak toplam çaylık alanlar %39,7 oranında artarken Rize ve Trabzon illerindeki çaylık alanların artış oranı Giresun ve Artvin illerine oranla daha fazla olmuştur. Sadece Ordu İlinin çaylık alanlarında bir azalma kaydedilmiş, bunun nedeni de 1993 yılından itibaren fiilen yapılan çaylık alan ölçümleri sonucu Ordu İlinde daha önce beyana tabi olarak kayden belirlenen çaylık alanların, ölçüm sonucu hasat yapılabilir ve ruhsat verilebilir gerçek çaylık alanı olarak yeniden tespit edilmesinden kaynaklanmıştır.

## 21. Üretici Sayısı

1961 yılında 77978 olan yaş çay üretici sayısı 1970 yılına gelindiğinde, dokuz yılda % 60 artarak toplam 125114 kişiye ulaşmıştır. Çay sektöründe devlet tekelinin kaldırıldığı 1984 yılı itibariyle üretici sayısı toplam 189128 kişiye ulaşmış, 1970-1984 yılları arasında üretici sayısında meydana gelen artış % 64 olarak gerçekleşmiştir. 1997 yılı itibariyle toplam üretici sayısı 201957 kişidir (ÖZYURT, 1989, s.17).

1997 yılı itibariyle mevcut 201957 üreticinin % 60.55'i Rize bölgesinde, % 24.75'i Trabzon bölgesinde, % 9,13'ü Artvin bölgesinde, % 5,49'u Giresun bölgesinde ve % 0,08'i de Ordu bölgesinde çay tarımıyla uğraşmaktadır (Çaykur, Tarım Dairesi Başkanlığı Faaliyet Raporu, 1997).

## 210. Yıllar İtibariyle Üreticilerin Dağılımı

1970-1997 yılları arasında, üretici sayısında meydana gelen değişimler Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo : 3

### Üretici Sayısı (Kişi)

Yıllar	Üretici Sayısı	Artış %
1970	129620	
1975	127732	-0,01
1980	178805	+37
1985	190620	+47
1990	202904	+56
1991	215278	+66
1992	215388	+66
1993	214542	+65
1994	201588	+55
1995	201657	+55
1996	201844	+55
1997	201957	+55

Kaynak: EFENDİOĞLU-ÖZYURT-VANLI, 1992, s.60

Tablo 3'te görüldüğü gibi 1970 yılına nazaran 1985 yılı itibariyle üretici sayısında %66 oranında artış olmuş ve 129620 kişiden 190620 üretici ailesine ulaşmıştır. 1985 yılından 1997 yılına kadar olan dönemde ise üretici sayısı %5,9 oranında artarak 201957 kişiye ulaşmıştır. 1970-1997 yılları arasındaki 27 yıllık dönemde toplam üretici sayısı %55 oranında artmıştır. Ancak Tablo 2'de görüldüğü gibi 1970-1997 yılları arasında çaylık alanlarda % 172 oranındaki artışla, üretici sayısındaki artışı kıyaslırsak aynı oranda artmadığını görürüz. bu durum büyük ölçüde yaşlı üreticilerin Bağkur kapsamına alınması ve ruhsatlarını başkalarına devretmelerinden kaynaklanmıştır (DPT, 1991, s.11).

### 211. Dekar Büyüklüklerine Göre Üreticilerin Dağılımı

1997 yılı itibariyle dekar büyüklüklerine göre çay ekim alanları ve üreticilerin dağılımı Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo : 4

Dekar Büyüklüğüne Göre Üreticilerin Dağılımı

Dekar	1984				1997			
	Çaylık Alan		Üretici		Çaylık Alan		Üretici	
	Dekar	%	Adet	%	Dekar	%	Adet	%
1-5	406546	62,9	157442	83,56	431417	56,2	160390	79,4
6-10	194642	30,1	27459	14,6	252709	32,9	35310	17,5
11-15	36561	5,7	3055	1,6	63710	8,3	5156	2,6
15-20	6489	1	377	0,2	14698	1,9	889	0,4
21+	1795	0,3	74	0,04	5001	0,7	212	0,1
Toplam	646033	100	188407	100	767535	100	201957	100

Kaynak : EFENDİOĞLU - ÖZYURT - VANLI, 1992, s.60

ÇAYKUR, 1997/a

Tablonun incelenmesinden anlaşılacağı gibi, Ülkemizde çay üretimi çoğunlukla küçük işletmeler tarafından yapıldığından, üreticilerin %79,4 gibi çok yüksek bir oranı 5 dekarın altında (1-5) çay bahçesi işletmesi büyüklüğüne sahiptir. Özellikle 10 dekardan

fazla çaylık alana sahip üretici oranı %3.1 gibi çok düşük bir orandadır. 1984 yılı itibariyle 11-20 dekar arası büyüklükteki çaylık alan oranı % 7 düzeyindeyken, 1997 yılı itibariyle bu oran, yapılan yeniden ve sağlıklı ölçümler sonucu % 10.9 olarak tespit edilmiştir. 11-21 dekar arası çaylık alana sahip üretici sayısı 1984 yılı itibariyle % 1.8 düzeyindeyken, 1997 yılı itibariyle bu oran % 3.1 olarak belirlenmiştir. Bölgede arazinin kıt olması ve aile sayısının artışı dolayısıyla, küçük aile ziraati şeklinde ifade edebileceğimiz ve tarımsal işletmelerin bölünebileceği en alt sınırı oluşturan 1-5 dekara sahip üretici sayısının oranı 1984 yılında % 83,56'dan % 4,16 gibi az bir değişimle 1997 yılında % 79,4'e gerilemiştir. Bu dönemde arazi bölünmesinin boyutu çok fazla değişmemiştir ve bu durum çay tarımında tarımsal işletme genişliğinin ulaşabileceği en alt seviyelere inmiş olduğunu göstermektedir. Buradan, çay üreticilerinin çoğunlukla küçük üreticilerden ve aile ziraati şeklinde çay üretimini sürdüren üretici ailelerden oluştuğunu ve bu şekilde işletme büyüklüğü dağılımının da nispeten adil bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Büyük işletme sahiplerinin düşük paya sahip olması sosyo-ekonomik denge için uygun sonuçlar doğurmaktadır. Tablonun genel olarak değerlendirilmesi sonucunda, çay tarımının aile ziraati şeklinde ve daha ziyade küçük aileler eliyle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

## **22. Yaş ve Kuru Çay Üretim Miktarı**

1960-1984 yılları itibariyle yaş ve kuru çay üretim miktarları Tablo 5'de ve çayda Devlet Tekelinin kaldırıldığı 1984 yılından itibaren Çaykur ve özel sektörün yaş çay üretimindeki rekolte payları ve kuru çay üretim miktarları ayrı ayrı olarak Tablo 6'da gösterilmiştir.

### **220. Devlet Tekeli Kaldırılmadan Önceki Dönem (1960-1984)**

Çay üretiminde Devlet Tekelinin kaldırıldığı 1984 yılına kadar olan dönemde yaş ve kuru çay üretim miktarı Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo : 5

## Satın Alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay Miktarı (Ton)

Yıllar	Satın Alınan Yaş Çay Miktarı	Üretilen Kuru Çay Miktarı
1960	25958	5710
1970	153330	33660
1980	476085	92000
1981	192802	43000
1982	303315	68000
1983	436031	101000
1984	569059	132000

Kaynak : ÇAYKUR, 1985, s.10

Tablonun tetkikinden de anlaşıldığı gibi, Devlet Tekeli kaldırılmadan önceki son 24 yılda kuru çay üretimi 23 kat artmıştır. Bu artış 1960-1980 döneminde çok daha hızlı olmuştur. 1981 yılında kuru çay üretiminde görülen %46 oranındaki azalmanın nedeni, o yılda satın alınan yaş çay normunda kaliteyi daha da arttırıcı yeni bir ürün mubayaa standardı belirlenmesi ve buna göre çay alımının yapılması, ayrıca aşırı kuru çay stoklarını azaltmak için kamunun satın alınacak yaş çay miktarı ve üretilecek kuru çay miktarına sınır getirmek istemesinden kaynaklanmıştır.

## 221. Devlet Tekeli Kaldırıldıktan Sonraki Dönem

1985 yılından itibaren özel sektörün de faaliyete geçmesi nedeniyle, satın alınan yaş çay ve üretilen kuru çay miktarları 1985-1997 yılları arası Çaykur ve özel sektör olarak Tablo 6'da ayrı ayrı olarak gösterilmiştir.

Tablo : 6

Çaykur ve Özel Sektör Tarafından Satın Alınan Yaş Çay ve  
Üretilen Kuru Çay Miktarları (Ton)

Yıllar	Satın Alınan Yaş Çay Miktarı					Üretilen Kuru Çay Miktarı				
	Çaykur	%	Özel Sektör	%	Toplam	Çaykur	%	Özel Sektör	%	Toplam
1985	602474	82,22	27500	17,78	629974	132978	96,02	5500	3,98	138478
1986	669771	92,41	55000	7,59	724771	140261	92,72	11000	7,28	151261
1987	566607	83,04	115700	16,96	682307	119744	83,80	23140	16,20	142884
1988	581338	71,92	227000	28,08	808338	121486	71,26	49000	28,74	170486
1989	520510	77,62	150000	22,38	670510	108436	78,32	30000	21,68	138436
1990	472205	70,24	200000	29,76	672205	95948	69,55	42000	30,45	137948
1991	507000	62,82	300000	37,80	807000	103449	63,29	60000	36,71	163449
1992	620000	71,26	250000	28,74	870000	123961	71,26	50000	28,74	173961
1993	525763	67,75	250237	32,25	776000	106526	65,95	55000	34,05	161526
1994	566467	70,28	239533	29,72	806000	116547	67,94	55000	32,06	171547
1995	427176	58,68	300824	41,32	728000	95000	61,29	60000	38,71	155000
1996	526690	67,78	250310	32,22	777000	100378	64,60	55000	35,40	155378
1997	541866	67,66	259000	32,34	800866	100537	63,82	56980	36,18	157517

Kaynak : DPT, 1991, s.22-23

ÇAYKUR, 1997/b, s.31

RİZE TİCARET BORSASI, 1996, s.1

1985 yılından itibaren çay sektöründe devlet tekelinin kaldırılması ve özel sektörün de faaliyete geçmesiyle birlikte, satın alınan yaş çay ve üretilen kuru çay miktarında önemli derecede artışlar meydana gelmiştir.

1984 yılında toplam 569000 ton olan yaş çay alım miktarı, geçen on üç yılda 1997 yılı itibariyle toplam 800866 tona ulaşmıştır. Bu dönemde satın alınan yaş çay artış oranı %40,7 olmuştur. Oysa 1975-1985 yılları arasında ki 10 yıllık dönemdeki artış oranı %33 olarak gerçekleşmişti. Bu durumda, çay tarımında, 1984 yılından sonra özel sektörün de faaliyetine izin verilmesiyle satın alınan yaş çay ve üretilen kuru çay miktarlarında 1984 yılı öncesine nazaran daha yüksek oranda artışlar olduğu anlaşılmaktadır.



1984-1997 döneminde çay sektöründe satın alınan yaş çay ve üretilen kuru çay miktarında Çaykur'un payı giderek azalmıştır. Bu Pazar kaybı 1984-1991 yılları arasındaki ilk yedi yıllık dönemde %37.18 oranında olmuş ve giderek artarak 1995 yılı itibariyle %41,32'ye ulaşmıştır. 1997 yılı itibariyle satın alınan toplam 800866 ton yaş çay rekoltesinde Çaykur'un payı % 67,66, özel sektörün payı %32,34 olarak gerçekleşmiştir.

Aynı durum 1984-1991 yılları arasında her iki sektörün ürettiği kuru çay miktarları bakımından da geçerlidir. 1991 yılı itibariyle üretilen toplam kuru çay miktarı içinde Çaykur'un payı %63,29, özel sektörün payı ise %36,71 oranında gerçekleşmiştir. 1997 yılı sonunda sektörde üretilen toplam 157517 ton kuru çayda Çaykur'un üretimdeki payı %63,82 olmuş, özel sektörün üretimdeki payı ise %36,18 olarak gerçekleşmiştir.

### 23. Kuru Çay İşleme Kapasitesi

Çaykur'un ve özel sektörün kuru çay işleme kapasiteleri 1984 öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönem itibariyle incelenmiştir.

### 230. Özel Sektörün Faaliyete Geçmesinden Önceki Dönem

1984 yılında çay sektöründe devlet tekeli kaldırılmaya kadar devlete ait çay işletmelerinin sayısı ve kapasitesi Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo : 7

Devlete Ait İşletme Sayısı ve Kapasiteleri (Ton/Gün)

Yıllar	Fabrika Sayısı	Yaş Çay İşleme Kapasitesi
1950	1	145
1955	2	295
1960	16	2055
1965	24	3195
1970	26	3525
1975	37	5095
1980	39	5395
1984	44	5900

Kaynak : DPT, 1991, s.20

Tablodan da görüldüğü gibi çay sektöründe devlet tekeli devam ederken yaş çay işleme fabrika sayıları ve kapasiteleri 5 yıllık dönemler itibariyle dikkate alındığında normal bir artış seyri göstermektedir. Ancak fabrika sayısı ve kapasitesindeki bu artış miktarı aynı dönemlerde satın alınan ve işlenmesi gereken yaş çay miktarıyla bir denge içerisinde olmamıştır. Bu nedenle Çaykur 1973-1980 yılları arasında toplam 251.600 ton yaş çay yaprağını işleyememiş ve imha etmiştir.

Bu dönemde imha edilen yaş yaprak miktarları yıllar itibariyle miktar ve değer olarak aşağıda Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo : 8

## İmha Edilen Yaş Çay Miktar ve Bedelleri

Yıllar	İmha Edilen Yaş Çay Miktarı (Bin Ton)	Tutarı (Milyar TL)
1973	0.6	0.01
1974	9.0	0.05
1975	4.0	0.03
1976	23.0	0.20
1977	37.0	0.37
1978	46.0	0.55
1979	92.0	1.33
1980	40.0	1.00
Toplam	251.6	3.54

Kaynak : Maliye ve Gümrük Bakanlığı. 1990. s.23

Tablodan da anlaşıldığı gibi Çaykur, işletme kapasitesi ve fabrika sayısının yetersiz olmasından ötürü, 1973-1980 yılları arasında, o yılların cari fiyatlarıyla 3.5 milyar Lira değerinde toplam 251600 ton yaş çayı işleyemeyerek imha etmiştir.

Üretilen tüm yaş çay yaprağının devlet tarafından satın alınması güvencesinin verilmiş olması sonucu 1939 yılından 1984 yılına kadar üreticilerin ürettiği tüm yaş çay

miktarının devlet tarafından satın alınması sonucunu doğurmuştur. Ancak yaş çay üretim alanlarında gerçekleşen ruhsatlı ve ruhsatsız çay bahçelerindeki artışa paralel olarak Çaykur'un yaş çay işleme kapasitesinin aynı oranda artırılmamış olmasından dolayı satın alınan yaş çay yapraklarının çay fabrikaları kapasitesine karşılık gelen kısmı işlenmiş işleme kapasitelerinin üstüne çıkan miktarlar ise 1980 yılına kadar üreticiye parası verilerek imha edilmiştir. Üreticilerden satın alınan yaş çay yaprağının imhasına 1966 yılında 84 ton ile başlanılmış, ve 1979 yılında imha edilen yaş çay miktarı 92 bin tona ulaşmıştır. 1973 yılından 1980 yılına kadar toplam 3.540.000.000 TL değerinde 251.6 bin kg. yaş çay yaprağı işlenemediğinden dolayı imha edilmiştir.(Kaptangil 1993). 1980 yılında alınan bir karar ile üreticilerin günlük hasat ettikleri tüm yaş çay yaprağının alım işlemine son verilmiş ve Çaykur'un işleme kapasitesinin aşıldığı günlerde, bir üreticiden 1 dekar çaylık alanına karşılık en fazla 10-20 kg. yaş çay yaprağını Çaykur'a satabileceği şeklinde kontenjanlı çay alımı uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile yaş çay yaprağı imhası 1980 yılından itibaren önlenmiş , ancak sürgün ve hasat periyodunun uzamasına yol açtığından yaş çay kalitesinin kısmen bozulması sonucunu doğurmuştur (SARIAHMETOĞLU- TANRIVERMİŞ- KARAKAŞ, 1997, s.43).

### **231. Özel Sektörün Faaliyete Geçmesinden Sonraki Dönem**

Çaykur'un işleme kapasitesindeki yetersizliği ve devletin bazı sektörlerde özel sektörün faaliyetine serbestlik tanıma ve rekabetçi ortam yaratma gibi politikaları sonucunda; 1984 yılında 4.12.1984 tarih ve 3092 Sayılı Çay Kanunu yürürlüğe girmesinden sonra, çay endüstrisinde özel sektörün faaliyetine izin verilmiştir. 1984 yılında çıkarılan 3092 sayılı Kanundan sonra Çaykur İşletmesinin yeni yatırım yapmasına izin verilmemiştir. Öte yandan özel çay işletmesinin kurulması ise 1985 yılından 1988 yılına kadar teşvik edilmiştir. Teşvik belgesine ve esas olan kapasite miktarı 50 ton/gündür. Sektörde faaliyete geçen 312 firmadan 129 tanesi teşvik belgesi almıştır (ÖZYURT, 1997, s.171).

Devlet tekelinin kaldırıldığı 1985-1997 döneminde Çaykur ve özel sektör fabrikalarının sayısal ve kapasite yönünden gelişimi aşağıda Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo : 9

Çaykur ve Özel Sektör Çay İşleme Kapasitesi ve  
Fabrika Sayıları

Yıllar	Çaykur		Özel Sektör		Toplam	
	Fabrika Sayısı	Kapasite (Ton /gün)	Fabrika Sayısı	Kapasite (Ton /gün)	Fabrika Sayısı	Kapasite (Ton/gün)
1985	44	5900	15	1060	59	6960
1986	45	6050	19	1885	64	7935
1987	45	6050	23	2210	68	8260
1988	45	6050	65	3275	110	9345
1989	45	6070	104	3800	149	9970
1991	45	6070	130	5000	175	11070
1997	45	6600	312	11089	357	17689

Kaynak : DPT, 1991, s.15

SARIAHMETOĞLU, TANRIVERMİŞ, KARAKAŞ, 1997, s.87

Tablodan da görüldüğü gibi çay sektöründe özel sektörün faaliyete geçtiği 1984 yılından sonra çay fabrikası sayılarında ve çay işleme kapasitelerinde kısa sürede büyük artışlar olmuştur. Bu artış, o derece yüksek olmuştur ki, 1947 yılından 1984 yılına kadar geçen 36 yılda devletin ulaştığı işleme kapasitesi düzeyine, özel sektör 7 yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede ulaşmıştır. Bu da gösteriyor ki özel sektör faaliyete geçmeden önce kamu işleme kapasitesi mevcut ihtiyaca cevap vermemekteydi ve mevcut üretim potansiyeli 1984 yılından önce tam olarak değerlendirilemiyordu. 1991 yılı itibariyle sektörde toplam 11070 tonluk bir işleme kapasitesine ulaşıldıktan sonra, özel sektörün yatırımları devam etmiş ve 1997 yılı itibariyle Çaykurun 45 işletmede mevcut 6600 Ton/günlük işletme kapasitesinin yanında, özel sektörde faaliyete sokulan 312 işletmede 11089 Ton/gün işleme kapasitesiyle sektörde oluşan toplam işleme kapasitesi 357 işletmede 17688 Ton/gün düzeyine ulaşmıştır (SARIAHMETOĞLU, TANRIVERMİŞ, KARAKAŞ, 1997, s.87).

Çay sektöründe, özel sektörün faaliyete geçmesiyle , ek olarak yaratılan toplam 11089 Ton/günlük işleme kapasitesi şüphesiz yaş çay çiftçisinin menfaatine olmuştur. Çünkü yaş çay imalatında, günlük işleme kapasiteleri önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü

1985 yılından önce Çaykur'un işleme kapasitesinin artırılması, buna karşılık yaş çay ekim alanları ve rekoltenin artması ve hasat olgunluğuna erişmiş yaş çay ürünlerinin beklemeye tahammülü olmaması gibi nedenlerle çayını günlük olarak rahatlıkla satamayan üreticilerin mağduriyeti bu şekilde ortadan kalkmıştır. Kapasite yetersizliği nedeniyle işlenemeyen ve imha edilen yaş çay ürünleri, 1985 yılından sonra özel sektörün yarattığı ilave işleme kapasitesi sayesinde imha edilmeden Çaykur ve özel sektörce satın alınarak işlenebilmiştir. Ancak yıllık yaş çay rekoltesinin 800000 ton olduğu dikkate alındığında ve %80 kapasite kullanımı ile bir kampanya döneminde ortalama 90 gün çalışılması halinde 10000 ton/günlük kapasitenin atıl kalacağı ve ekonomik yönden zararlı olacağı bir gerçektir.

1997 yılı itibariyle işleme kapasitesinin %62'sine sahip olan özel sektörün yıllık kuru çay üretiminin ancak %36'sını ürettikleri görülmektedir. Çaykur işletmeleri de sektördeki toplam kapasitenin %38'ine sahip olmasına rağmen toplam üretilen kuru çayın %64'ünü ürettiği Tablo 6 ve Tablo 9'un tetkikinden anlaşılmaktadır.

Bu durumda Çaykur'un, özel kesime oranla mevcut kapasitesini çok daha iyi değerlendirdiği açıktır.

Özel teşebbüs ile sektörde gerçek rekabet oluşmuştur. Hem üretici, hem de tüketiciler lehine olumlu gelişmeler sağlanmıştır. Ancak özel teşebbüs; sektöre plansız, programsız girmiştir. DPT'de yapılan hatalı teşvik uygulamaları, sektörde gereğinden fazla ve atıl bir kapasite doğmasına yol açmıştır. Özel sektör ilk kurulduğu zaman, yeterli işletme sermayesi olmadan, fizibilite yapmadan, Pazar payı araştırılmadan, çay işletmelerinde olması gereken teknolojik ve hijyenik şartların gereğini yerine tam getirilmeden ve yeterli denetime tabi tutulmadan faaliyete geçtiği için hem üretici mağduriyetine, hem de kaynakların tam ekonomik olarak kullanılmadan ve atıl kapasite yaratılarak kullanılmasına neden olmuştur (GENÇAY, 1993 s.66-67).

Çay işleme fabrikalarının 1997 yılı itibariyle illere göre sayıları ve kapasiteleri Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo : 10

Çay İşleme Fabrikalarının İller İtibariyle Sayıları  
ve Kapasiteleri (1997)

İller	Fabrika Sayısı			Kapasite (Ton/gün)		
	Çaykur	Ö. Sektör	Toplam	Çaykur	Ö. Sektör	Toplam
Rize	32	264	296	4795	8804	13599
Trabzon	8	27	35	1045	1445	2490
Artvin	4	8	12	590	340	930
Giresun	1	12	13	170	460	630
Ordu	-	1	1	-	40	40
Toplam	45	312	357	6600	11089	17689

Kaynak : ÖZYURT, 1997, s.172

Sektördeki kuru çay imalatı Rize ilinde yoğunlaşmıştır. 1996 yılı itibariyle Türkiye’de üretilen çay yaprağı miktarı 712905802 kg olup bunun %74’ü Çaykur, %26’sı ise özel firmalar tarafından satın alınarak çay imalinde kullanılmıştır. Toplam üretim içinde Rize ilinin payı 571378811 kg’la %80 gibi yüksek bir orandır. Rize’nin toplam üretim alanları içindeki payının %65, üretimdeki payının %80 düzeyinde bulunması (diğer illere göre) uzmanlık derecesinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. 1997 yılı itibariyle tespiti yapılabilen 312 özel çay işletmesinden 264 tanesi, yani %85’i Rize ilimizde bulunmaktadır. Bu sayısal büyüklüğe rağmen, Rize ilindeki 264 adet özel çay işletmesinin toplam olarak işleme kapasitesi 8804(Ton/gün) olduğu halde 32 tane Çaykur fabrikasında ki ise 4795 (Ton/gün) dür. Böylece çay imalat sanayindeki toplam 17689 tonluk kapasitenin %76,9’una tek başına Rize ili sahip bulunmaktadır. Sektörde mevcut çay fabrikalarının %9’u Trabzon ilinde, %3’ü Artvin ilinde ve %3,9’u da Giresun ve Ordu ilinde mevcuttur.

1997 yılı itibariyle kamu ve özel sektördeki toplam 17689 (ton/gün)’lük yaş çay işleme kapasitesinin %76,9’u Rize ilinde, %14,1’i Trabzon ilinde, %5,2’si Artvin ilinde ve %3,8’i Giresun ve Ordu illerinde faaliyet göstermektedir (ÖZYURT, 1997, s.171).

## 24. Çay Talebinin Yapısı

Türkiye’de çay, lüzumlu mallar gurubuna girmektedir. Ne lüks, ne de aşağı maldır. Lüks değildir. Çünkü yüksek gelir seviyelerinde talep miktarında nisbi artışlar görülmez. Çoğu zaman artan gelirin yarattığı ilave talep, çayın rakibi olan tüketim mallarına kayar. Aşağı mal değildir. Temel gıda maddesi olmadığı gibi, çok düşük gelir seviyelerinde çay ikame malları sayılabilen ihlamur vb. mallar tercih edilebilir. (ÖZYURT,1987, s.122).

Türkiye’de çay talebi, yapısı itibariyle yurtiçi tüketim değişimi ve arz talep dengesi açısından aşağıda iki bölüm halinde kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

### 240. 1980-1997 Yıllarında Yurtiçi Tüketim Değişimi

Türkiye’nin 1997 yılı itibariyle yıllık yurtiçi tüketimi 149500 ton civarındadır. Kişi başına tüketim yaklaşık 2.3 kg dır.

1980-1997 yılları arasında Çaykur ve özel sektörün iç ve dış satışlarını Tablo 11’de gösterebiliriz.

Tablo : 11

#### Toplam Yurtiçi ve Yurtdışı Çay Satışları (Ton)

Yıllar	İç Satış			Dış Satış		Toplam Satış. (Y. içi -Y. dışı)
	Çaykur	Ö. Sektör	Toplam	Çaykur	Ö. Sektör	
1980	87000	-	87000	7000	-	94000
1981	88000	-	88000	2000	-	90000
1982	91000	-	91000	380	-	91380
1983	96000	-	96000	500	-	96500
1984	110000	-	110000	600	-	110600
1985	108000	4000	112000	800	-	112800
1986	112000	8000	120000	500	-	120500
1987	112000	11000	123000	50	-	123050
1988	90000	38000	128000	235	-	128235
1989	102000	28000	130000	25000	-	155000
1990	87000	45000	132000	28000	-	160000
1991	85000	50000	135000	1800	-	136800
1992	78000	50000	128000	4600	-	132600
1993	84000	55000	139000	38100	-	177100
1994	83000	55000	138000	4300	-	142300
1995	94000	61000	155000	1300	-	156300
1996	93000	62000	155000	4700	-	159700
1997	103000	56000	159000	15621	-	174621

Kaynak : Çaykur Muhasebe Mali İşler Dairesi Başkanlığı Kayıtları, 1997

Tablo 11'in tetkikinde, 1984'de Devlet Tekeli kaldırılmadan önce iç piyasada 110.000 ton çay satan Çaykur'un , 1991 yılında, iç pazar payını %37 kaybederek ancak 85.000 ton çay satabildiği ve iç pazarın %63'üne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özel sektörün faaliyetine müsaade edildiği 1984 yılından sonra geçen 13 sene sonunda, 1997 yılı itibariyle toplam 159000 tonluk yurtiçi satışlarının %65'ine tekabül eden 103000 tonu Çaykur tarafından satılmıştır. Çaykur'un %35 oranındaki pazar kaybına karşılık yurtdışı satışların %100'ü Çaykur tarafından gerçekleştirilmekte ve özellikle 1989 yılında 25000 ton, 1990 yılında da 28000 ton, 1993 yılında 38100 ton ve 1997 yılında 15621 ton gibi yüksek düzeyde ihracat Çaykur tarafından gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'ye ithal edilen çay miktarları 1988'de 172 ton, 1989'da 22 ton, 1990'da 327 ton, 1991'de 1568 ton, 1992'de 1469 ton, 1993'de 2.033 ton, 1994'de 1.233 ton, 1995'de 1452 ton, 1996 yılında 2.309 ton olarak gerçekleşmiştir. 1997 yılı itibariyle ithal edilen ve Güneydoğudan kaçak olarak giren çay miktarının 10 bin ton civarında olduğu tahmin edilmektedir (DPT, 1993, s.41).

Çayın demleme şeklindeki alışkanlıklar , içim özelliği, damak tadı oluşturması, gümrük vergisi ve fon miktarının yüksekliği nedeniyle ülkemizde yapılan çay ithalatının %6 düzeyinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

· Bir diğer dikkat çekici husus da, 1985 yılından itibaren 1991 yılına kadar iç piyasada pazarın %37'sini eline geçiren özel sektörün ihracatta kayda değer bir gerçekleşme kaydedemediğinin anlaşılmasıdır.

Çaykur ise 1985'ten itibaren iç pazarda daralan payını ve üretim fazlasını ihracatla değerlendirme yoluna gitmiş ve maliyetinin altında fiyatlarda olsa, özellikle 1989,1990,1993 ve 1997 yıllarında eski Sovyetler Birliği'ne şimdiki BDT ülkelerine ve 1996 yılında Selco firmasıyla yapılan takas ihracat anlaşması yoluyla Avrupa,Amerika, Afrika ve Asya kıtasında çeşitli ülkelere önemli miktarda ihracat yapmıştır.



## 241. Arz Talep Fazlası Stok Çay Durumu

Türkiye’de çay üretimi, satışı ve stokları birlikte değerlendirildiğinde görülen durum Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo : 12

### Toplam Kuru Çay Üretim, Satış ve Stok durumu (Ton)

Yıllar	Yıl içi Üretimi	İç Satış	Dış Satış	Toplam Satış	Yıl sonu Stoku (Çaykur)
1980	92000	87000	7000	94000	101000
1981	43000	88000	2000	90000	54000
1982	68000	91000	400	91400	31000
1983	101000	96000	500	96500	34000
1984	132000	110000	600	111000	57000
1985	138000	112000	500	112800	80000
1986	151000	120000	500	120500	110000 (x)
1987	142000	123000	50	123050	73000
1988	170000	128000	200	128200	91000
1989	138000	130000	25000	155000	71000
1990	137000	132000	28000	160000	49000
1991	163000	135000	1800	136800	63000
1992	173000	128000	4600	132600	103000
1993	161000	139000	38100	177400	86000
1994	171000	138000	4300	142300	115000
1995	155000	155000	1300	156300	100000
1996	155000	155000	4700	159700	100000
1997	157000	159000	15600	174600	91000

Kaynak: ÇAYKUR, 1996/a

ÇAYKUR, 1997/b

(x) : 1986 yılında 58000 ton radyasyonlu çay imha edilmiş ve 1987 yılbaşı stokundan düşülmüştür.

1985 yılından itibaren özel sektörün faaliyete girmesiyle, yaratılan ilave işleme kapasitelerinin özel sektörce kullanılmasıyla beraber daha çok yaş çay satın alınmış, daha çok kuru çay üretilmiş, tüketimde kısa sürede önemli artışlar olmamasından dolayı da toplam kuru çay stoklarında sürekli artışlar olmuştur. 1984 yılında 57000 ton olan yılbaşı stoku, 1994 yılında %101,7 artışla 115000 tona ulaşmıştır. Oysa bu dönemde hem 58000 ton radyasyonlu çay imha edilmiş, hem de Çaykur özellikle 1989 ve 1990 yıllarında

toplam 53000 ton çayı BDT ülkelerine ihraç edilmiştir. Bunlarla rağmen sektörde 1992 yıl sonu itibariyle 103000 ton kuru çay stoku devretmiştir. 1992 yılından itibaren 1995 yılına kadar gerek Çaykur, gerekse özel sektör tarafından satın alınan yaş çay ve üretilen kuru çay miktarında sürekli artışlar olmuştur. 1992 – 1997 döneminde Çaykur toplam 69 bin ton ihracat yapmasına rağmen 1997 yılı sonunda 91 bin ton stok çay devretmiştir. Oysa gerek 1980-1990 ve gerekse 1990-1997 yıllarında yurtiçi çay talebi fert başına 2,2 kg dan 2,3 kg a çok cüzi oranda artış kaydedilmiş, diğer yandan nüfus artış hızı da dikkate alındığında toplam yurtiçi kuru çay talebi, toplam üretilen ve arz edilen çaydan her zaman düşük kalmıştır.

Nüfus artış hızına ve fert başı tüketime bağlı olarak artan yurtiçi talep ile, sektörde üretilen kuru çay miktarının mukayesesi tablo 13’da gösterilmiştir.

Tablo : 13

## Nüfus ve Kişi Başı Tüketim Miktarıyla Üretim Artışının Karşılaştırılması

Yıllar	Nüfus	Kişi Başı Çay Tüketimi (kg)	Toplam Yurtiçi Talep (Ton)	Artış %	Toplam Kuru Çay Üretimi (Ton)	Artış %
1980	44438000	2,2	97000	-	92000	-
1981	45540000	2,2	100000	3	43000	-53,2
1982	46688000	2,2	102000	2	68000	58,1
1983	47864000	2,2	105000	3	101000	48,5
1984	49070000	2,2	107000	2	132000	30,6
1985	50306000	2,2	110000	3	138000	5,3
1986	51433000	2,2	113000	3	151000	8,6
1987	52561000	2,2	115000	2	142000	-4,6
1988	53715000	2,2	118000	3	170000	14,5
1989	54893000	2,2	120000	2	138000	-15,7
1990	56098000	2,3	129000	8	137000	-2,8
1991	57326000	2,3	131000	2	163000	20,7
1992	58584000	2,3	134000	2	173000	6,1
1993	59869000	2,3	137000	2	161000	-6,9
1994	61183000	2,3	140000	2	171000	6,2
1995	62526000	2,3	143000	2	155000	-9,3
1996	63898000	2,3	147000	2	155000	-
1997	65300000	2,3	150000	2	157000	1,2
Toplam			2198000		2444000	

Kaynak : DIE, Türkiye Ekonomisi ve Yorumları, Ankara, 1995/a. s.322

ÇAYKUR, 1997/c

1980 yılında Türkiye'nin nüfusu 44.448.000 iken % 47 oranında bir artışla 1997 yılında nüfusumuz 65.300.000'e ulaşmış, buna karşılık toplam yurtiçi kuru çay talebi 18 yılda 2198000 ton olarak gerçekleşirken arz edilen yurtiçi kuru çay üretimi toplam 2.444.000 ton olmuştur. 1980-1997 döneminde üretilen kuru çay miktarındaki artış yurtiçi talep artışından 246.000 ton fazla olmuştur. Bir diğer ifadeyle 18 yılda toplam talebin %11 fazlası oranında bir miktar kuru çay yurtiçi üretim fazlası olarak üretilmiştir. Söz konusu talep fazlası üretimin; sektörde oluşan ihtiyaç fazlası özel sektör çay işletme kapasitesinin mevcudiyetinden, Çaykur'un yıldan yıla değişkenlik gösteren yaş çay yaprağı alım politikalarından ve önlenemeyen ruhsatsız çay ekim alanlarının yapılmasından büyük ölçüde kaynaklandığı söylenebilir.

1992-1994 döneminde Çaykur ve özel sektörün toplam kuru çay üretimi 160-170 bin tonluk seviyeye ulaştıktan sonra, özellikle 1993 yılında çıkan 93/5096 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereğince mevcut çay bahçelerinin her yıl 1/5'inin budaması mecburiyetinin getirilmesi ve budama karşılığı üreticilere tazminat ödemesi uygulaması, üreticiler tarafından büyük ölçüde benimsenmiş ve 1995-1996 ve 1997 yıllarında söz konusu budama uygulamalarının etkisiyle toplam yaş çay rekoltesi azalmış, elde edilen toplam kuru çay üretiminde de her yıl yaklaşık 15000 ton dolayında bir düşüş gerçekleşmiştir. Şüphesiz bu uygulama sonucu hem hasat edilen çaylarda kalite artışı sağlanmış hem de ihtiyaç fazlası yaş çay yaprağının alınmasının bir derecede de olsa önüne geçilmesi sağlanmıştır.

1980-1997 döneminde sektörde oluşan talep fazlası kuru çayın ihracat gerçekleştirilen miktarları da aşağıda Tablo 14'de gösterilmiştir. Devreden kuru çay stokları, ihraç edilen çay miktarı ve yeni hasat dönemine kadar yurtiçi talep miktarı hesaplanırken Çaykur'a ait veriler dikkate alınmıştır. Buna en büyük etken, özel sektörün stok kayıtlarına ait sağlıklı verilerin olmaması ve özel sektörün her yıl yeni hasat dönemine stoksuz girdiğinin bilinmesidir.

Tablo : 14

## Çaykur'un Talep Fazlası Stok Çay ve İhracat Miktarı (Ton)

Yıllar	İhraç Edilen Miktar	Yıl Sonu İtibariyle Devreden Stok	Hasat Dönemine Kadar Yurtiçi Satış Miktarı
1980	7000	101000	29000
1981	2000	54000	30000
1982	400	31000	31000
1983	100	34000	36000
1984	600	57000	36000
1985	800	80000	37000
1986	-	110000 (+)	37000
1987	-	73000	30000
1988	200	91000	34000
1989	25000	71000	29000
1990	28000	49000	28000
1991	1800	63000	26000
1992	4600	103000	28000
1993	38100	86000	27000
1994	4300	115000	31000
1995	1300	100000	31000
1996	4700	100000	33000
1997	15600	91000	34000
Toplam	134600		

Kaynak : ÇAYKUR Yıllık İstatistik Bülteni, 1985. s.9

ÇAYKUR Yıllık İstatistik Bülteni, 1990, s.11

ÇAYKUR Pazarlama Dairesi Başkanlığı Kayıtları. 1996/a

ÇAYKUR Pazarlama Dairesi Başkanlığı Kayıtları. 1997/c

Sektörde 1980-1997 döneminde talep fazlası üretilen toplam 246000 ton çaydan sadece 134600 tonu bu dönemde Çaykur tarafından ihraç edilebilmiştir. 1980 yılında yıl sonunda devreden kuru çay stok miktarı 101.000 ton iken. 1984 yılında 57000 ton, 1990 yılında 71000 ton ve 1997 yılında 91000 ton kuru çay stoku devretmiştir. 1987 yılında Devreden kuru çay stokundan 1986 yılında imha edilen 58000 ton radyasyonlu çay düşülmüştür. Türkiye'de arz fazlası stok çay değerlendirmesi yapılırken sadece yıl sonunda devreden kuru çay stok miktarını dikkate almak pek doğru olmamaktadır. Gerçek arz fazlası stok miktarı değerlendirebilmek için, çay hasadına ve üretimine özgü olan ve

yeni ürün hasat ve üretimin gerçekleştiği mayıs ayını dikkate almak daha gerçekçi olacaktır. Çünkü yeni üretimin yapıldığı mayıs ayına kadar geçen 4 aylık dönemde önceki yıldan devreden kuru çay stokları tüketilmektedir. 1980–1997 döneminde devreden yıl sonu stok çay miktarlarından 4 aylık yurtiçi tüketim miktarları düşüldüğünde, içinde bulunan yılda gerçek olarak sektörün devrettiği veya bir başka ifadeyle sektörün taşıdığı kuru çay stokları tablo 14’te gösterilmiştir. Buna göre her yıl mayıs ayında yeni ürün hasat ve üretime başlarken, 1980 yılında devreden 72000 tonluk stoka karşılık 1984 yılında 21000 ton, 1990 yılında 21000 ton 1995 yılında 69000 ton ve 1997 yılında 67.000 ton dolayında kuru çay stokunu sektör taşımak durumuyla karşı karşıya kalmıştır. 1998 yılında yeni hasat dönemine kadar 34000 ton çayın talep edilerek iç piyasada satılacağı dikkate alındığında, Mayıs 1998 ayında sektörün taşıyacağı kuru çay stok miktarı 57000 ton civarında olacaktır.

## 25. İstihdam

Çay şanayi bir yandan üreticinin hammaddesini değerlendirmekte, diğer yandan işleme şanayinde çoğunlukla mevsimlik işçi talebi ile istihdama önemli katkı sağlamaktadır.

Çay şanayindeki istihdam iki yönden incelenebilir. Birincisi Çaykur, ikincisi özel sektördür.

Dünyada çay emek- yoğun bir şanayi kolu olarak bilinmektedir. Ülkemizde çay Doğu Karadeniz Bölgesinin tek ve en önemli geçim kaynağını oluşturmaktadır. Çay şanayinde yıllık faaliyetler istihdam yönünden iki dönem olarak değerlendirilebilir.

Birinçi dönem kampanya dönemidir ve yaş çay ürününün hasat edilip işlendiği Mayıs-Ekim ayları arasını kapsar. Çaykur ve özel sektöre bağlı 312 işletmede en yoğun iş gücü bu dönemde kullanılmaktadır.

1980-1996 yıllarında çay sektöründe Çaykur’un sağladığı istihdam aşağıda Tablo 15’de gösterilmiştir.

Tablo : 15

## Çaykur'un Sağladığı İstihdam (Kişi)

Yıllar	Memur	Sözleşmeli Personel	Toplam (Memur+ Sözleşmeli )	Daimi İşçi	Mevsimlik İşçi	Toplam İşçi	Toplam Personel (Memur + İşçi)
1980	1639	-	1639	5736	36247	41983	43622
1984	1666	-	1666	3496	34576	38063	39729
1990	64	1603	1667	1653	25915	27565	29235
1996	33	1501	1534	254	21541	21795	24863

Kaynak : ÇAYKUR Yıllık İstatistik Bülteni, 1996/b, s.2

Tablo 15'in tetkikinde; Çaykur'un yıllar itibariyle memur, kadrolu işçi ve mevsimlik işçi sayılarının azaldığı, özel sektörün faaliyetine izin verildiği 1984 yılından itibaren 1984-1996 döneminde sektörde Çaykur'un sağladığı istihdamda düşüşler olduğu görülmektedir. 1996 yılı itibariyle Çaykur, 33 memur, 1501 sözleşmeli personel, 254 daimi işçi ve 21541 mevsimlik işçi almak üzere toplam 24863 kişiye istihdam sağlamaktadır. 1984 yılında bu rakam 39729'dur. 1984-1996 döneminde Çaykur'un yaş çay üretimdeki %12.6 pay kaybına karşılık istihdamda %37.4'lük bir istihdam düşüşü söz konusudur. Diğer yandan Çaykur'un kuru çay üretim düzeyi ise 132000 tondan 100374 tona %23.9 oranında azalmıştır (ÖZYURT,1997 s.170)

Çaykur'un istihdam ettiği personel sayısının azalmasına; üretim ve satıştaki payının azalması ve yeni fabrika yatırım yapmamasının etkili olduğu kadar, mevcut fabrikalarında kaliteyi ve iş gücü verimliliğini artırıcı otomasyona yönelik teknolojik yatırımlar yapmasının da etkisi vardır.

Özel çay fabrikalarının sayısı 312 adete çıkmasına rağmen istihdam imkanları oldukça düşük kalmıştır. Özel kesimin tespit edilen istihdamı 1988 yılında 11672 kişi ve 1992 yılında 5422 kişidir (Çay Sanayii Özel İhtisas Raporu, 1993).

Ancak özel sektörün üretim ve istihdamının bir kısmının kayıt dışı olması nedeniyle, özel kesimdeki istihdamın yukarıda belirtilen rakamlardan daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Özel çay fabrikalarının çoğunluğu 10-40 ton/gün kapasiteli olup küçük ölçeklidir. Bunlarda aile işgücünün çalıştırılması istihdamı kısıtlayıcı bir faktördür. Diğer tarafından mevsimlik işçi istihdam, yılda ortalama 60 gün olarak ele alınmış ve asgari ücretle çalıştırılan işçiler, çoğunlukla sigortasız olarak istihdam edilmiştir. Bu nedenle özel sektörde çalışan işçinin maliyeti, Çaykur'da çalışan işçi maliyetine göre düşüktür.

Çay sektöründe bir diğer istihdam dönemi Kasım-Nisan dönemidir. Bu dönemde fabrikaların bakım, onarım, revizyon, paketleme ve pazarlama işlemleri yapılmakta, bu dönemde daha çok kadrolu işçiler çalışmakta, çok az ve ihtiyaca yetecek sayıda da geçici işçi çalıştırılmaktadır (SARIAHMETOĞLU, TANRIVERMİŞ, KARAKAŞ, 1997. s. 92-93).

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### 3. TÜRKİYE'DE ÇAY TABAN FİYATLARINDA GELİŞMELER VE ÇAYIN DİĞER TARIM ÜRÜNLERİYLE MUKAYESESİ

Türkiye'de 1984 yılına kadar Devlet Tekelinde yürütülen çay üretimi, işlenmesi ve pazarlanması, 1984 yılından sonra özel sektörün de faaliyetine izin verilmesiyle monopol piyasa yapısından oligopol piyasa yapısına dönüşmüştür (Özyurt, 1989, s.34).

#### 30. Yaş Çay Taban Fiyatlarında Gelişmeler

Başlangıçta, çay üretimini teşvik etmek amacıyla çay üreticisine nispeten yüksek fiyatlar ödenmiştir. Daha sonraları çay tüketiminin memleketimizde devamlı artması sonucu artan çay ithalini yavaşlatmak, iktisadi deyimle ithal ikamesi sağlamak amacıyla devlet üreticiyi koruma politikası gütmüştür. Çay üreticileri Devlet tarafından iki çeşit iktisadi politika izlenerek desteklenmiştir. Bunlardan birincisi, üretim alanlarının genişliğine göre dekar başına kredi verilmesi. İkincisi, ürün fiyatlarının garanti altına alınarak üretilen çayların tamamının satın alınması şeklinde olmuştur (KARAKAŞ, TANRIVERMİŞ, SARIAHMETOĞLU 1997, s.122).

1980-1997 yılları arasında Devletçe ilan edilen yaş çay taban fiyatları ve taban fiyatlar ile Toptan Eşya Fiyat Artış Oranlarının Karşılaştırması aşağıda Tablo 16'da gösterilmiştir.



Tablo : 16

Yaş Çay, Taban Fiyatı ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları  
(Kg/TL.)

Yıllar		Taban	Fiyat	Toptan Eşya Fiyat Artış Oranı (%)	Fark (7)
		Kg/TL	Artış %		
1980		25	72	107,2	-35,2
1981		41	64	36,7	+27,3
1982		55	34	25,2	+8,8
1983		72.50	32	30,6	+1,4
1984		101	39	52,0	-13
1985		140	39	39,9	-0,9
1986		177	26	26,7	-0,7
1987		220	24	38,9	-14,9
1988		325	48	68,3	-20,3
1989	Mayıs-Haziran	550	76	62,3	+13,7
	Temmuz-Ağustos	570			
	Eylül-Ekim	600			
1990	Mayıs-Haziran	850	58	48,6	+9,4
	Temmuz-Ağustos	900			
	Eylül-Ekim	975			
1991	Mayıs-Haziran	1.375	59	59,2	-0,2
	Temmuz-Ağustos	1.450			
	Eylül-Ekim	1.525			
1992	Mayıs-Haziran	2.250	63	61,4	+1,6
	Temmuz-Ağustos	2.350			
	Eylül-Ekim	2.500			
1993	Mayıs-Haziran	3.400	50	58,4	-8,4
	Temmuz-Ağustos	3.500			
	Eylül-Ekim	3.780			
1994	Mayıs-Haziran	6.000	72	120,7	-48,7
	Temmuz-Ağustos	6.100			
	Eylül-Ekim	6.300			
1995	Mayıs-Haziran	12.000	101	88,5	+12,5
	Temmuz-Ağustos	12.500			
	Eylül-Ekim	12.500			
1996		25.000	103	75,9	+27,1
1997	Mayıs-Haziran	50.000	110	80,6	+29,4
	Temmuz-Ağustos	52.500			
	Eylül-Ekim	55.000			

Kaynak : DİE, 1995/b, 1996, 1997, s.239-17-8

Zümrüt Rize Gazetesi, (15 Mayıs 1998), s.2

Tablo 16'nın tetkikinde; yaş çay taban fiyatlarının 1981, 1982, 1989, 1990, 1995, 1996 ve 1997 yıllarında % 8,8 ile % 29,4 arasında Yıllık Toptan Eşya Fiyat artışlarının

üzerinde ilan edildiğini, dolayısıyla üreticilerin bu yıllarda reel olarak gelir kazancında oldukları görülmektedir. 1980, 1984, 1987, 1988, 1993 ve 1994 yıllarında ise ilan edilen taban fiyatların toptan eşya fiyat artışının gerisinde olduğu ve bu yıllarda üreticilerin eline geçen gelirlerin de reel olarak % 7,4 ile % 48,7 arasında artış ve azalışlar % 0,7 ile % 1,6 arasında önemsiz düzeyde olmuştur.

### 300. Yaş Çay Ürün Bedellerinin Üreticilere Ödenme Süreleri

Her yıl genellikle Mayıs ayında başlanan yaş çay hasat sezonu Ekim ayı içinde son bulmaktadır. Yaş çay ürünü ile ilgili olarak üreticilere ödenen ürün bedellerinin ödenme süreleri aşağıda Tablo 17’de belirtilmiştir.

Tablo : 17

#### Çaykur’un Üreticiye Ürün Bedellerini Ödeme Süresi

Yıllar	Ödeme Süresi (Ay)
1973	8
1974	8
1975	8
1976	12
1977	11
1978	11
1979	13
1980	14
1981	10
1982	9
1983	8
1984	10
1985	10
1986	12
1987	11
1988	12
1989	10
1990	11
1991	12
1992	8
1993	10
1994	7
1995	11
1996	7
1997	7

Kaynak : ÇAYKUR, 1985, 1990, 1997/b, s.10-9-33

Tablo 17'den anlaşıldığı gibi, üreticilere alacakları ürün bedellerinin ödenmesi 6 ay ile 14 ay arasında değişmektedir. Çayın bir tarımsal faaliyet sonucu elde edilen bir zirai ürün olduğu ve çiftçinin emeği ve masrafının karşılığının ürün tesliminden sonra kısa bir sürede çiftçiye ödenmesi gerektiği halde, çay üreticisinin ürün bedelinin 10-13-14 aya varan gecikmelerle almış olması, çay çiftçisinin reel gelirini ve emeğinin karşılığını alamaması ve mağdur olması gibi bir sonuç göstermektedir.

1984 yılından sonra faaliyete geçen özel sektör işletmelerinden bazıları da üreticilere ürün bedellerini genellikle Çaykur'un ödeme süresinden daha fazla geciktirerek ödemişlerdir. Bazı özel sektör firmaları ise üreticiye vermiş olduğu senet bedellerini aradan 15-17 sene geçmiş olmasına rağmen halen daha ödemedikleri de ayrıca bilinmektedir. Üreticiye hak ettiği bedeli geciktirerek ve reel değerini kaybederek ödenmesindeki en büyük neden, şüphesiz çay sektöründe faaliyet gösteren gerek kamu, gerekse özel işletmelere ürün bedellerini ödemeleri hususunda vade, tutar, faiz vb. gibi bir yasal düzenlemenin bu güne kadar hala yapılamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

### **301. Taban Fiyat ve Toptan Fiyat İndekslerindeki Artışlar**

Yaş çay üretimindeki etkin ve belirleyici destekleme politikasını öncelikle, yaş çay alım taban fiyatları oluşturmuştur. Başlangıçta çay üretimini teşvik etmek amacıyla ve artan çay tüketimi karşısında ithalatı önlemek ve ithal ikamesi sağlamak gayesiyle üreticilerin kredilendirilmesine gidilmiştir. Söz konusu koruma politikası gerekli üretim artışını sağlamış ve 1963 yılından itibaren çayda arz fazlası oluşmuştur.

Yaş çay üretimini arttırmak amacıyla başlangıçta yüksek tutulan fiyatlar, sonraki dönemlerde genel fiyat artışlarının arkasında kalmış, zamanla yaş çay birim fiyatlarının satın alma gücü önemli ölçüde azalmıştır.

Yaş çay taban fiyatları ile Toptan Eşya Fiyat İndeksi arasında reel artış ve azalışları gösteren sonuçlar aşağıda Tablo 18'de gösterilmiştir.

Tablo : 18

Yaş Çay Taban Fiyatı ve Toptan Eşya Fiyat Artış  
Oranları Karşılaştırılması

Yıllar	Tl/Kg	Yaş Çay Taban Fiyatları Zincirleme İndeks	Toptan Eşya Fiyatları Zincirleme İndeks	Fark ( + )
1973	4,5	100	100	
1974	6,25	138,8	129,8	+9
1975	7,5	120,0	110,0	+10
1976	8,5	113,0	115,5	-2,5
1977	10,0	117,6	124,0	-6,4
1978	12,0	120,0	152,5	-32,5
1979	14,5	120,8	163,9	-43,1
1980	25,0	172,4	207,2	-34,8
1981	41,0	164,0	136,7	+27,3
1982	55,0	134,1	125,2	+8,9
1983	72,5	131,8	130,6	+1,2
1984	101,0	139,3	152,0	-12,7
1985	140,0	138,6	139,9	-1,3
1986	177,0	126,4	126,7	-0,3
1987	220,0	124,3	138,9	-14,6
1988	325,0	147,7	168,3	-20,6
1989	500/550/600	176,3	162,3	+14
1990	850/900/975	158,4	148,6	+9,8
1991	375/1450/1525	159,6	159,2	-0,4
1992	2250/2350/2500	163,1	161,4	+1,7
1993	3400/3500/3780	150,4	158,4	-8
1994	6000/6100/6300	172,2	220,7	-48,5
1995	12000/12500/12500	201,0	188,5	+12,5
1996	25000	202,7	175,9	+26,8
1997	50000/52500/55000	210	180,6	+29,4

Kaynak : ÇAYKUR, 1990, 1997/b, s.9-33-34

DİE 1996, 1997, s.17-8

1973-1997 yılları arasında ilan edilen yaş çay taban fiyatları ile gerçekleşen eşya fiyat artış oranlarının mukayesesi neticesinde; çay üreticileri aleyhine en yüksek reel kaybın % 48,5 oranıyla 1994 yılında ve üreticiler lehine en yüksek reel kazancın da % 29,4 olarak 1997 yılında gerçekleşmiştir. 24 yıllık dönem süresince hükümetce ilan edilen yaş çay taban fiyatlarının pek çok yıl, toptan eşya fiyat artış oranlarıyla uyum içinde olmadığı, genelde üreticilerin reel kayıplar içinde olduğu, 1995, 1996 ve 1997 yıllarında

ilan edilen taban fiyatlardaki artışların pozitif olduğu ve üreticilerin geçmiş yıllardaki reel kayıplarını telafi cihetine gidildiği Tablo 18'deki sonuçlardan anlaşılmaktadır.

### 31. Çayın Diğer Tarım Ürünleriyle Karşılaştırılması

Çay Tarımı, uzun yıllar sürekli teşvik gördüğünden ve bölge ekolojisi (özellikle Rize, Trabzon, Artvin Bölgeleri) çay tarımı yapmaya çok elverişli olduğundan, bölgede tarıma elverişli alanların Rize'de % 95,1'i, Trabzon'da % 23,8'i, Artvin'de % 35,2'si, Giresun ve Ordu bölgesinde de % 2,21'i çay tarımına ayrılmıştır. Bununla beraber, çayın diğer tarımsal ürünlere kıyasla daha düşük bir maliyet girdileriyle üretilebilmesi, 50 yıldır sürekli çay tarımı yapan çay üreticisinin çay ziraatinde uzmanlaşmış olması, büyük ölçüde bölgede mevcut tek ürüne bağımlılık sonucu sosyo-ekonomik nedenlerle çay üreticisine zaman zaman gerek alım ve gerekse taban fiyat politikalarıyla tanınan destekler sonucu çayın nisbi gelirinin diğer bitkisel ürünlere nazaran daha yüksek olduğu, sonucunu doğurmaktadır. 1989 yılında yapılmış olan bir araştırma da bu tespitleri doğrulamaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre, çay tarımından önce elde edilen tarımsal gelirin toplam aile geliri içindeki payı, bölge genelinde % 33,7 olduğu halde, bu oran çay tarımından sonra % 58,1'e yükselmiştir. Görüldüğü gibi, çay tarımının net katkısı % 24,4 oranına ulaşmıştır. Bu doğrudan gelir yaratıcı etkisidir. Dolaylı etkilerde hesaba katıldığında net katkı % 50'ye ulaşmaktadır. Konu yöreler itibarıyla ele alındığında, Trabzon'da çay tarımından önce % 36,3 olan gelir payı % 51,1'e, Rize'de % 29,9'dan % 55,9'a, Artvin'de % 34,8'den % 67,4'e yükselerek sırasıyla Trabzon'da % 14,8, Rize'de % 25 ve Artvin yöresinde % 32,6 net olumlu fark yaratabilmiştir (ÖZYURT, 1989, s.74).

Ancak, gerek sadece çaydan elde edilen gelirin yetersizliği, gerek genişleyen üretim alanları nedeniyle kuru çay arzında fazlalıklar oluşması, gerekse tarım yapılabilir alanlarda yetiştirilebilen fındık, mısır, patates, tütün, fasülye ve kivi gibi bazı tarımsal ürünlerin ekonomik değerinin son yıllarda artması sonucu, çay üretiminin yanında bölgede yetiştirilebilen diğer tarımsal ürünlerin de önemsenmesi ve dikkate alınması gereğini ortaya çıkarmaktadır.

### 310. Rize Yöresi

Çay ve diğer tarımsal ürünlerin mukayesesi bakımından, aşağıda Tablo 19'da Rize yöresinde yetiştirilen çeşitli tarla bitkileri, sebzeler ve meyveler ile çayın, hektara verim ve birim alanda elde edilen gelir durumları gösterilmiştir.

Tablo : 19

Rize Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Kapladığı Alan,  
Verim, Pazar Tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen  
Gelir Durumu (1996)

Ürün Adı	Kapladığı Alan (da)	Üretim (Ton)	Hektara Verim (Ton)	Pazar Tutarı (Milyon TL.)	Birim Alanda Elde Edilen Gelir (Milyon TL)
Çay	50053	417600	8,3	10.440.000	208
Fasulye	148	158	1,06	13.229	89
Tütün	1	1	1	343	343
Mısır	820	1595	1,9	30.225	36
Patates	264	1839	6,9	37.811	143
Fındık	683	610	0,89	60.061	87,9

Kaynak : DİE, 1996, s.222

Tablo 19'da görüldüğü gibi , Rize yöresinde tarımsal faaliyetler içerisinde 1996 yılı itibariyle en yüksek gelir 10.440.000 milyon TL ile çaydan elde edilmiştir. Rize yöresindeki arazi yapısının tütün ekimine müsait olmadığı ve 1 hektar gibi çok önemsiz sayılabilecek bir alanda ekimi ve hasadı yapılan tütünden birim alanda elde edilen 343 milyon TL'lik liralık gelirin önemi ihmal edildiği takdirde, birim alanda en yüksek gelirin 208 milyon TL olarak çay ziraatinden sağlanmaktadır. Rize yöresinde birim alanda çaydan elde edilen yıllık gelir fasulyeden 2,3 kat ,mısırdan 5,7 kat, patatesten 1.4 kat ,fındıktan 2,3 kat fazla olmaktadır.

Rize yöresinde çayın diğer tüm tarla ürünleri, sebzeler, meyveler üretim ve Pazar değerinin mukayesesi Tablo 20'de aşağıda belirtilmiştir.

Tablo : 20

**Rize Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin  
Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996)**

Ürün Adı	Üretim (Ton)	Değer (Milyon TL)	Pay %
Çay	417600	10.440.000	95,1
Tarla Ürünleri	3693	81.613	0,7
Sebzeler	1625	74.333	0,6
Meyveler	7949	391.534	3,6
<b>Toplam</b>	<b>430867</b>	<b>10.987.480</b>	<b>100</b>

Kaynak : DİE, 1996, s.233

Rize ilinde, tarımsal faaliyete uygun alanlarda yapılan tarla ürünleri, sebze, meyve ve çay ziraatı içerisinde elde edilen toplam gelirin %95,1'i çay tarımından elde edilmekte ve çay tarımından Rize iline bir yılda giren parasal tutar 10.440.000 milyon TL olmaktadır.

### 311. Trabzon Yöresi

Trabzon ilinde yetiştirilen çayın, diğer çeşitli tarla ürünleri, sebzeler ve meyveler ile mukayesesi ile birim alanda elde edilen gelir durumları aşağıda Tablo 21'de verilmiştir.

Tablo : 21

**Trabzon Yöresinde Çay ve Diğer Tarımsal Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim,  
Pazar Tutarları ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996)**

Ürün Adı	Kapladığı Alan (ha)	Üretim (Ton/Yıl)	Hektara Verim (Ton/Yıl)	Pazar Tutarı (Milyon TL)	Birim Alanda Elde Edilen Gelir (Milyon TL)
Çay	15842	115067	7,2	2.876.675	181
Fasulye	865	903	1,04	57.968	67
Tütün	1755	1929	1,09	671.969	382
Mısır	31615	58793	1,85	1.098.253	34
Patates	8515	132128	1,82	1.966.197	230
Fındık	40350	36000	0,89	3.979.296	98

Kaynak : DİE, 1996, s.252

Trabzon yöresinde tarımsal faaliyetler içerisinde 1996 yılında en yüksek gelir 3,9 trilyon TL ile fındıktan elde edilmiş, bunu izleyen en yüksek tarımsal gelir ise 2,8 trilyon TL ile çaydan elde edilmiştir. Birim alanda elde edilen gelir sıralamasında ise tütünden 382 milyon, patatesten 230 milyon, çaydan 181 milyon ve fındıktan 98 milyon olarak gerçekleşmiştir. Trabzon yöresinin tarımsal alanlarının çayın yanında patates, tütün, fındık gibi çeşitli ürünlerin yetiştirilmesine elverişli olması nedeniyle tarımsal alandan elde edilen gelir ve kullanılan ekili alan sıralamasında çayın önceliği, toplam elde edilen gelir sıralamasında ikinci sırada ve birim alanda elde edilen gelir sıralamasında da üçüncü sırada gerçekleşmiştir. Bu duruma etki eden faktörlerin başında toprağın yapısının önemli olduğu şüphesizdir.

Trabzon yöresinde Çayın diğer tüm tarla ürünleri, sebzeler, meyveler üretim ve Pazar değerinin mukayesesi aşağıda Tablo 22'de gösterilmiştir.

Tablo : 22

Trabzon Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim  
Miktarı ve Pazar Değerleri (1996)

Ürün Adı	Üretim (Ton)	Değer (Milyon TL)	%
Çay	115067	2.876.675	23,8
Tarla Ürünleri	200241	3.799.489	31,4
Sebzeler	14484	522.227	4,3
Meyveler	55249	4.894.047	40,5
Toplam	385041	12.092.438	100

Kaynak : DİE, 1996, s.253

Trabzon yöresinde tarımsal ürün faaliyetleri içinde ; 1996 yılı itibariyle çaydan elde edilen gelir 2.876.675 milyon TL olup, toplam gelir içinde çayın payı %23,8 oranındadır. En yüksek tarımsal gelir %40,5 olarak meyvelerden elde edilmektedir. Meyve gelirinin bu derece yüksek düzeyde gerçekleşmesinin birinci nedeni, fındık ürününün sert kabuklu meyveler grubu içinde değerlendirilmesinden kaynaklanmakta ve gerçekten de çay hariç



toplam 4.894.047 milyon TL meyve geliri içinde fındığın oranı %84 gibi çok yüksek bir oran oluşturmakta ve fındıktan elde edilen parasal gelir 4 trilyon lira düzeyindedir. Trabzon yöresinde tarla ürünlerinden elde edilen gelirin tüm bitkisel ürün gelirleri içindeki payı %31,4 oranında gerçekleşmiştir. 1996 yılında tarla ürünlerinden elde edilen parasal gelir, çaydan elde edilen gelirden fazla ve 3,7 trilyon liradır.

### 312. Artvin Yöresi

Artvin ilinde yetiştirilen çayın, çeşitli tarla ürünleri, sebzeler ve meyveler ile mukayesesi ile birim alanda elde edilen gelir durumları aşağıda Tablo 23'te gösterilmiştir.

Tablo : 23

Artvin Yöresinde Çay ve Diğer Tarımsal Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim,

Pazar Tutarları ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996)

Ürün Adı	Kapladığı Alan (ha)	Üretim (Ton/Yıl)	Hektara Verim (Ton/Yıl)	Pazar Tutarı (Milyon TL)	Birim Alanda Elde Edilen Gelir (Milyon TL)
Çay	8600	56100	6,52	1.402.500	163
Fasulye	514	850	1,65	67.500	131
Tütün	25	25	1,00	8.360	334
Mısır	4228	8198	1,93	192.932	45
Patates	1984	20365	10,26	428.439	215
Fındık	5590	4987	0,89	517.686	92

Kaynak : DİE, 1996, s.43

Artvin ilinde toplam tarımsal alanlarda en yüksek gelir 1.402.500 milyon TL ile çaydan elde edilmektedir. Ancak fındık, patates ve mısırdan 1996 yılında elde edilen toplam gelir tutarı 1.100.000 milyon TL düzeyindedir. Birim alanda elde edilen gelir sıralamasında tütün 334 milyon TL ile, patates 215 milyon TL ile çay 163 milyon TL ve fasulye 131 milyon lira olarak gerçekleşmiştir.

Artvin yöresinde çay ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarı ve Pazar değerleri aşağıda Tablo 24'te gösterilmiştir.

Tablo : 24

**Artvin Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı  
ve Pazar Değerleri (1996)**

Ürün Adı	Üretim (Ton)	Değer (Milyon TL)	%
Çay	56100	1.402.500	35,20
Tarla Ürünleri	47283	1.103.923	22,3
Sebzeler	11344	443.835	8,9
Meyveler	36045	1.986.791	40,24
Toplam	150772	4.937.049	100

Kaynak : DİE, 1996, s.42

Artvin ilinde tarımsal faaliyete uygun alanlarda yapılan zirai faaliyetler içinde %40,24 oranında en yüksek gelir meyvelerden elde edilmektedir. Meyve gurubunun çaydan %5 daha fazla bir gelir getirmesinde , fındıkta elde edilen 517 milyar TL'lik gelir payının etkisi büyüktür. Toplam 1.986.701 milyon TL meyve gelirinin ardından en yüksek tarımsal gelir 1.402.500 milyon TL ile çaydan elde edilmektedir. 428 milyar TL'lik patates geliri ve 293 milyarlık buğday geliriyle beraber tarla ürünlerinden elde edilen toplam 1996 yılı geliri 1.103.923 milyon TL düzeyindedir.

### 313. Giresun Yöresi

Giresun yöresinde çay ve diğer tarımsal ürünlerin kapladığı alana, hektara verim, Pazar tutarı ve birim alanda elde edilen gelir durumları aşağıda Tablo 25'te gösterilmiştir.

Tablo : 25

**Giresun Yöresinde Çay ve Diğer Tarımsal Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim,  
Pazar Tutarları ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir Durumu (1996)**

Ürün adı	Kapladığı Alan (ha)	Üretim (Ton/yıl)	Hektara Verim (Ton/yıl)	Pazar Tutarı (Milyon TL)	Birim Alanda Elde Edilen Gelir (Milyon TL)
Çay	2221	11173	5	279.325	125
Fasulye	132	165	1,2	13.281	100
Tütün	361	487	1,3	169.647	469
Mısır	18878	38374	2	757.580	40
Patates	1232	19378	15,7	340.336	276
Fındık	85438	76040	0,89	8.445.459	98

Kaynak : DİE, 1996, s.122

Giresun ilinde toplam tarımsal alanda en yüksek gelir 8.445.459 milyon TL lira ile fındıktan elde edilmektedir. Bunu 757.580 milyon TL ile mısır, 340.336 milyon TL ile patates ve 279.325 milyon TL ile çay izlemektedir. Giresun yöresinde çaylık alana tahsis edilen arazi fındığa ayrılan alanın 1/38'i ve mısıra ayrılan alanın 1/8'i kadardır. Giresun yöresindeki tarım alanlarının çay ziraatına fazla uygun olmadığı, diğer yandan birim alanda elde edilen gelirin patates üretiminde 276 milyon, tütün üretiminde 469 milyon ve çay üretiminde 125 milyon TL olduğu Tablo 25'ün tetkikinden anlaşılmaktadır. Giresun bölgesi tarım alanlarının çay ziraatına uygun olmadığı bir diğer göstergesi de birim alanda sağlanan verimdir. Çay üretiminde toprakların müsait olduğu Rize yöresinde birim alanda 8,3 ton çay ve 208 milyon TL lira gelir elde edilirken , Giresun bölgesi tarım alanlarında birim alanda çaydan elde edilen verim 5 ton ve gelir 125 milyon TL olarak gerçekleşmektedir.

Giresun bölgesinde çay ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarı ve Pazar değerleri aşağıda Tablo 26'da gösterilmiştir.

Tablo : 26

Giresun Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin  
Üretim Miktarı ve Pazar Değerleri (1996)

Ürün Adı	Üretim (Ton/yıl)	Değer (Milyon TL)	%
Çay	11173	279.325	2,2
Tarla Ürünleri	105088	2.018.202	15,9
Sebzeler	26858	955.350	7,5
Meyveler	101250	9.432.221	74,4
Toplam	244369	12.685.098	100

Kaynak : DIE, 1996, s.121

Giresun yöresinde toplam tarımsal alanda elde edilen gelir içinde çayın payı %2,2 oranında olup çok düşük seviyededir. En çok zirai gelir meyvelerden elde edilmekte olup, meyveler gurubu içinde en büyük ağırlık 8.445.459 trilyon TL gelir ve %97 oranıyla fındıktır. Tarımsal ürün gelirleri içinde tarla ürünlerinin payı %15,9 ve sebzelerin payı %7,5 düzeyinde gerçekleşmektedir.

### 314. Ordu Yöresi

Ordu yöresinde çay ve diğer tarımsal ürünlerin kapladığı alan, hektara verim, Pazar tutarı ve birim alanda elde edilen gelir durumları aşağıda Tablo 27’de belirtilmiştir.

Tablo : 27

Ordu yöresinde Çay ve Diğer Tarımsal Ürünlerin Kapladığı Alan, Verim,  
Pazar Tutarı ve Birim Alanda Elde Edilen Gelir (1996)

Ürün Adı	Kapladığı Alan (ha)	Üretim (Ton/yıl)	Hektara Verim (Ton/yıl)	Pazar Tutarı (Milyon TL)	Birim alanda elde edilen gelir (Milyon TL)
Çay	26	60	2,3	1.500	57
Fasulye	384	648	1,6	41.598	108
Tütün	-	-	-	-	-
Mısır	46340	67738	1,4	1.253.559	27
Patates	8836	111395	12,6	1.649.092	186
Fındık	140849	125356	0,89	14.194.561	100

Kaynak : DİE, 1996, s.216

Ordu yöresinde çaylık alanlar birinci derecede ekonomik alanlar olmadığı ve verim düşük olduğu için hektara verim 2,3 ton, kullanılan alan 26 hektar, üretilen miktar 60 ton ve birim alanda elde edilen gelir 57 milyon TL gibi hem Rize , Trabzon, Artvin, Giresun illerine göre çok düşük bir düzeyde gerçekleşmekte, hem de alternatif ürünlerle mukayese edildiğinde pek fazla bir önem göstermemektedir. Tarımsal ürünler arasında en fazla gelir 14.194.561 milyon TL ile fındıktan elde edilmekte bunu 1.649.092 milyon TL gelire patates ve 1.253.559 milyon TL’lik gelire mısır izlemektedir. Birim alanda en fazla gelir 186 milyon TL ile patatesten kazanılmaktadır.

Ordu bölgesinde çay ve diğer bitkisel ürünlerin miktarı ve Pazar değerleri aşağıda Tablo 28’de gösterilmiştir.

Tablo : 28

Ordu Yöresinde Çay ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı  
ve Pazar Değerleri (1996)

Ürün Adı	Üretim (Ton/yıl)	Değer (Milyon TL)	%
Çay	60	1.500	0,1
Tarla Ürünleri	215266	35.33.105	18,3
Sebzeler	16907	519.954	2,7
Meyveler	153883	15.190.408	78,9
Toplam	386116	19.244.967	100

Kaynak : DİE, 1996, s.217

Ordu bölgesinde çaydan elde edilen gelir binde bir düzeyinde bile değildir. Gerek çay tarımına elverişli arazi yapısının olmaması, gerekse arazi yapısının fındık, patates, mısır, fasulye, lahana gibi meyve ve sebzelerin yetiştirilmesine daha uygun olması nedeniyle çay üretimi ekonomik olmamaktadır. Toplam tarımsal gelirin %78,9'unu meyve gurubu oluşturmaktadır. 15.190.408 milyon TL meyve gelirin %94,6'sını fındık oluşturmaktadır. Tarım ürünleri içinde tarla ürünlerinin payı %18,3 ve elde edilen gelir 3,5 trilyon lira dolayındadır.

### 32. Kivi Üretimindeki Gelişmeler

1990'lı yılların başında Çaykur'un öncülüğünde ve Çaykur'a ait Atatürk Çay Araştırma Enstitüsü deneme bahçelerinde çelik ve fidanla yetiştirilmeye başlanılan ve yöredeki tek ürüne bağımlılıktan kurtulmak için alternatif ürün olarak benimsetilmesi gayesiyle deneme üretimine başlanılan, aynı zamanda besleyici değeri yüksek meyvelerden olan kivi üretimiyle ilgili olarak bölgede yapılan deneme üretimleri 1995 yılından itibaren meyvesini vermiştir. Ülkemizde kivi meyvelerine olan talep doğrultusunda ve 1 kg kivin 1,5 Dolara satıldığı piyasada önceleri teşvik ve merak, sonra meyvelerden istifade ve daha sonra elde edilen meyvelerin piyasada iyi fiyattan alıcı bulması sonucu kivi üretiminin özellikle Rize yöresinde üretiminin benimsendiği, üreticilerin kivi üretimine hevesli oldukları ve 1996 yılı itibariyle yetiştirilen kivi ve elde edilen kivi meyvelerinde yüksek düzeyde artışlar olduğu aşağıda Tablo 29'in incelenmesi sonucu açık bir şekilde görülmektedir.

### 320. Doğu Karadeniz Bölgesinde Yetiştirilen Kivi Miktarı

Doğu Karadeniz Bölgesinde yetiştirilen kivi miktarı ve toplam Pazar değeriyle ilgili sonuçlar aşağıda Tablo 29'da verilmiştir.

Tablo : 29

Doğu Karadeniz Bölgesinde Yetiştirilen  
Kivi Miktarı ve Pazar Değeri (1996)

İli	Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı (Adet)	Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı (Adet)	Toplam Kivi Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Birim Fiyatı (TL)	Toplam Pazar Değeri (Bin TL)
Rize	1340	2300	4640	22	219.444	4.827.768
Trabzon	620	2380	3000	3	200.000	600.000
Ordu	300	1280	1580	3	200.000	600.000
Giresun	660	820	1480	3	230.000	690.000
Artvin	65	703	768	1	300.000	300.000
Toplam	2985	8483	11468	32		7.018.000

Kaynak : DİE, 1996, s.7, 43, 123, 219, 223, 225

Tablo 29'daki sonuçlardan, Doğu Karadeniz Bölgesinde 5-6 yıldır henüz yeni tanınan ve yetiştiriciliğine yeni başlanılan kivinin üretiminin ; üretim hacmi 1996 yılında, toplam olarak 32 ton olarak az miktarda da olsa, 1996 yılı Pazar değerlerine göre bir kilosunun 200.000- 300.000 TL arasında olması, buna karşılık aynı yıl bir kilo çayın 25.000 TL olduğu düşünüldüğünde üreticilerin ekonomik getirisi yüksek olan bu ürünü giderek daha çok benimseyeceğini göstermektedir. Dikildikten sonra 3. Yıldan itibaren meyve veren kivinin, Rize, Trabzon, Ordu, Giresun, Artvin illerinde meyve veren yaşta ki 2985 kivi ağacından bir yılda elde edilen geliri 7 milyar lira olmuştur.

1997 ve 1998 yıllarında meyvelerini verecek olan toplam 8483 kivi ağacından elde edilecek gelire beraber ayrıca 3-5 yaşına gelecek ağaçlarda verimin daha yüksek olacağı dikkate alındığında, 1997 yılında yörede en az 50.000 milyon TL'lik bir üretim değeri elde edileceği tahmin edilmektedir.

### 321. Rize Yöresinde Kivi Üretimindeki Gelişmeler

Tablo 29'un incelenmesi sonucu, 1996 yılı itibariyle Doğu Karadeniz Bölgesinde en çok kivi üretiminin Rize Bölgesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buradan, kivi üretiminin Rize yöresinde daha çok benimsendiği ve diğer illere nazaran daha çok gelişmekte olduğu sonucu çıkmaktadır. Rize yöresinde kivi üretiminde 1995-1997 döneminde elde edilen sonuçlar, ağaç başına verim ve hektara verim gibi sonuçlar aşağıda Tablo 30'da göstermiştir.

Tablo : 30

#### Rize Yöresinde Kivi Üretimindeki Gelişmeler, Üretim Alanı, Verim ve Piyasa Değeri (1995-1997)

Ürün Bilgileri	1995	1996	1997	Artış %
Kapladığı alan (Ha)	12	9,4	25,4	2016
Meyve veren yaşta ağaç sayısı	290	1340	4950	1606
Meyve vermeyen yaşta ağaç sayısı	225	3300	7750	3344
Toplam meyve veren ağaç sayısı	290	1340	4950	1606
Ağaç başına ortalama verim (kg)	4	14,6	20	400
Üretim (kg)	1160	22000	99000	8434
Birim ürün piyasa değeri (TL/kg)	100000	219444	375000	275
Toplam ürün piyasa değeri (Bin TL)	116000	4827768	371250000	3194
Birim alanda verim (Ha/kg)	966	2340	3897	303
Birim alanda gelir (Ha/Milyon)	96,6	513	1461	1364

Kaynak : Rize Tarım İl Müdürlüğü Kayıtları, 1997

Rize yöresindeki kivi üretiminin 1995 de 1.1 tondan 1996 yılında 22 tona ve 1997 yılında 99 tona ulaşarak 3 yıl öncesine nazaran % 8434 artışla (84 kat) çok hızlı bir gelişme gösterdiği Tablo 30'un tetkikinden anlaşılmaktadır. Yetiştirilen kivilerin, meyve vermeye başladığı 3. Yıldan itibaren, her yıl artan bir şekilde verimlilik gösterdiği ve verimliliğin, ağaç başına 4 kg den, ağaç başına 20 kilograma kadar yükseldiği görülmektedir.

Rize yöresinde gerçekleşen kivi üretiminde tespit edilen en çarpıcı husus, yetiştirilen kivilerden elde edilen meyvelerin birim alanda (ha) getirisinin yıldan yıla giderek çok yüksek oranda artması ve birim alanda elde edilen gelirin çay ve diğer ürünlerden birim alanda elde edilen gelire mukayese edildiğinde, kividen kazanılan gelirin, diğer ürünlerle kıyasla çok daha yüksek ve karlı olduğu görülmektedir.

### 322. Türkiye Kivi Üretiminde Doğu Karadeniz Bölgesinin Payı

Doğu Karadeniz Bölgesinde çaya alternatif ürün arayış çabaları içinde Rize'de Çaykur ve Tarım İl Müdürlüğünün üreticiyi teşvik amacıyla deneme üretimlerine başlanılan 1990 yılından sonra geçen 7 yıllık dönemde Rize ve diğer Doğu Karadeniz Bölgesindeki illerin üreticileri ve toprağın yapısı kivi üretimini benimsedi. 1995 yılından itibaren meyveleri alınmaya başlanılan kivi üretiminde 1996 yılında elde edilen sonuçlar Türkiye üretimiyle karşılaştırmalı olarak aşağıda Tablo 31'de verilmiştir.

Tablo : 31

#### Türkiye Kivi Üretiminde Doğu Karadeniz Bölgesinin Payı (1996)

İli	Meyve Veren Ağaç Sayısı (Adet)	Meyve Vermeyen Ağaç Sayısı (Adet)	Toplam Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim Miktarı (Ton/yıl)	Üretim %	Üretim Değeri (Bin TL)
Rize	1340	2300	4640	22	25,8	4.827.768
Trabzon	620	2380	3000	3	3,5	600.000
Giresun	660	820	1480	3	3,5	690.000
Ordu	300	1280	1580	3	3,5	600.000
Artvin	65	703	768	1	1,1	300.000
Bölge Toplam	2985	7483	10468	32	37,4	7.017.768
Türkiye Toplamı	5630	13960	19590	85	100,00	15.000.000

Kaynak : DİE, 1996, s.7

Tablo 31'de görüldüğü gibi Doğu Karadeniz İllerinde 1996 yılında üretilen toplam kivi üretimi Türkiye'de üretilen kivi üretiminin %37,4'ünü teşkil etmektedir. Sadece Rize ilinin kivi üretim miktarı Türkiye toplamının %25,8'ini oluşturmaktadır. 1996 yılı Türkiye kivi üretiminin değeri 15 milyar lira olup, Rize ilinin Türkiye toplam



üretiminde payı %32 ve Doğu Karadeniz bölgesinde üretilen kivi'nin üretim değerinin Türkiye toplam kivi üretim değeri içindeki payı % 46,7 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 31'de yer verilen 1997 yılında Rize'de üretilen kivi miktarının 99 ton ve üretim değerinin 37 milyar TL olduğu dikkate alındığında ve 1996 yılı Türkiye kivi üretim miktar ve değerleriyle mukayese edildiğinde bölgemizde çok hızlı bir şekilde gelişen kivi üretimindeki gelişmeler gerçekten olumlu ve sevindirici sonuçlar göstermektedir.

### 33. Çay Tarımı Yapılan Bölgede Tarımsal Yapı Göstergeleri

#### 330. Tarımsal Arazi Varlığı ve kullanım Şekli

Çay tarımının yapıldığı Doğu Karadeniz Bölgesindeki illerde tarımsal yapıya ait bazı göstergeler ve toplam ekili - dikili alanlarda çayın ve fındığın payları aşağıda Tablo 32'de gösterilmiştir.

Tablo : 32

Doğu Karadeniz Bölgesinde Toplam Ekili-Dikili Alanda Çay  
ve Fındığın Payı (1995)

İli	Toplam Yerleşim sayısı	Top. Yerleşim Alanları (Dekar)	Top. Ekili-Dikili Alan (Dekar)	Ekili Dikili Alan %	Ekili Alanda Çayın Payı %	Ekili Alanda Fındığın Payı %
Artvin	309	6176975	351183	5,6	1,5	10,8
Giresun	516	5944651	1519140	25,5	0,5	65,8
Ordu	529	4925513	2613523	53	0,02	72,3
Rize	328	3278791	572796	17,4	98,3	2,7
Trabzon	579	4457829	973815	21,8	44,0	47,9
Bölge	2.261	24783759	6030457	24,3	14,6	33,9

Kaynak : DİE, 1995/b, s.8

Bölgede işlemeye uygun arazi % 9,5 dolayında iken işlenen arazi 24,3 düzeyindedir. İşlenen arazi bakımından Ordu %53 ile ilk sırayı alırken, Artvin %5.6 ile son sıradadır. Bölgede ekili alan içinde çayın payı %14,6 olup, en yüksek düzeyde çay ekili alan %98.3 ile Rize ilindedir. Çay ekili alan bakımından %44 ile Trabzon ikinci sıradadır. Giresun ve Ordu ilinde çay ekili alan yüzde bir bile değildir (0,52). Çay ekili alanın önemsiz düzeyde olduğu Ordu ilinde fındık ekili alanın payı %72.3 ile birinci sırayı teşkil etmektedir. Fındık ekili alanda % 65,8 ile Giresun ikinci % 44 ile Trabzon üçüncü sıradadır.

### 331. Tarımsal Alanda Hane Halkı İstihdam Durumu

Bölge halkının tarım–tarım dışı istihdam durumu aşağıda Tablo 33`de gösterilmiştir.

Tablo : 33

Bölge Halkının Tarım –Tarım Dışı İstihdam Durumu.(1995)

İli	Toplam Hane Halkı Sayısı	Tarımsal Faaliyette Bulunmayan %	Tarımsal Faaliyette Bulunan %	Bitkisel Ürün veya Bitkisel Ürün ve Hayvancılık Yapan %	Yalnız Hayvancılık Yapan %
Artvin	35793	10,0	90,0	88	12
Giresun	68348	2,6	97,4	99	1
Ordu	99667	3,1	96,9	99,8	0,2
Rize	53188	1,3	98,7	99,2	0,8
Trabzon	110325	6,5	93,5	99,5	0,5
Bölge	367321	4,4	95,6	98,3	1,6

Kaynak : DIE, 1995, 328-332, 340-343

Bölgede tarımsal faaliyette bulunmayan çiftçi sayısı % 4.4 düzeyindedir. Bölge halkının % 95,6 sı bir tarımsal faaliyet içinde bulunmaktadır. Bitkisel ürün veya bitkisel ürün ve hayvancılık yapan sayı dikkate alındığında bu oran %98.3 düzeyine çıkmaktadır. Yalnız hayvancılık yapanların oranı % 1,6 dır ve iller bazında en yüksek oranda hayvancılık % 12 ile Artvin ilinde yapılmaktadır.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### 4. TÜRKİYE'DE KURU ÇAY FİYATLARINDA VE MALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER İLE ÇAY PİYASASINDAKİ DIŞ TİCARET DURUMU

Bu bölümde Türkiye'deki kuru çay fiyatlarında ve maliyetlerindeki gelişmeler incelenecek ve Türkiye ve Dünyadaki çay dış ticareti değerlendirilecektir.

#### 40. Türkiye'de Kuru Çay Fiyat ve Maliyetindeki Gelişmeler (1984-1997)

1985 yılına kadar Türkiye'de çayın iç pazarlamasını Tekel Genel Müdürlüğü yapmaktaydı. Ancak bu kuruluşumuzun tamamen tekel şartlarında ve biraz da bürokratik biçimde çalışması, çayın pazarlama kanallarında önemli tıkanıklıklara neden olmuştur. Bu yüzden 1985 yılı başlarında Çaykur pazarlama fonksiyonunu kendisi yerine getirmeyi kararlaştırarak yeni bir dağıtım kanalı sistemi uygulamaya başlatmıştır (ÖZYURT, 1985, s.186-187).

Özel sektörün de faaliyetine izin verildiği 1985 yılına kadar Çaykur paketli çay maliyetleri ortalama paketli çay satış fiyatları ile toptan Eşya Fiyat artış oranları 1980-1984 dönemi itibarıyla aşağıda Tablo 34'de belirtilmiştir.

Tablo : 34

#### Çaykur Paketli Çay Maliyetleri-Ortalama Satış Fiyatları ile Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları (1980-1984)

Yıllar	Paketli Çay Maliyeti Kg/TL	Artış Oranı %	Asgari-Azami Paketli Çay Satış Fiyatı (Kg/TL)	Artış Oranı %	Toptan Eşya Fiyat Artış Oranı %
1980	192	54	250-1000	75	107,2
1981	258	34	250-1000	-	36,7
1982	388	50	250-2500	-	25,2
1983	498	28	650-2300	25	30,6
1984	643	29	1000-2500	57	52

Kaynak : 1) DİE, 1986, s.233

2) ÇAYKUR 1990, s.22-32

3) ÇAYKUR 1996/b, s.23-33

1980-1984 döneminde Çaykur'un paketli çay maliyetlerinde kümülatif olarak %195 artış olurken, Çaykur'un paketli çay fiyatlarındaki artış oranı %157 olmuştur. Aynı dönemde toptan eşya fiyat indeksindeki kümülatif artış %251,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Çaykur'un fiyatlandırma politikaları, tekel konumunda olmasına rağmen tekelci firma avantajını kullanmayıp, KİK politikalarına uygun olarak tüketiciyi koruyucu olmuştur.

Çaykur'un çay pazarlama sistemini Tekel Genel Müdürlüğünden alıp, kendi dağıtım ve satış sistemini kurduğu 1985 yılından itibaren 1985-1997 döneminde rekabetçi ortamda Çaykur'un paketli çay maliyetleri, ortalama satış fiyatları ve bu dönemdeki toptan eşya fiyat artışları aşağıda Tablo 35'te gösterilmiştir.

Bu dönemde Çaykur Diyarbakır, Erzurum, Adana, İzmir, Samsun Pazarlama Bölge Müdürlükleri ve Ankara, İstanbul, Rize Çay Paketleme Fabrikalarındaki satış ve dağıtım birimleriyle aracı olmaksızın direkt toptancı ve perakendecilere çay satmış ve tüketiciyle arasındaki aracı sayısını bire indirmiştir.

Tablo : 35

Çaykur Paketli Çay Maliyetleri, Ortalama Satış Fiyatları ve Toptan Eşya Fiyat Artış Oranları

Yıllar	Paketli Çay Maliyeti (Kg/TL)	Artış Oranı %	Asgari-Azami Paketli Çay Satış Fiyatı (Kg/TL)	Yıllık Artış Oranı %	Toptan Eşya Fiyat Artış Oranı %
1985	914	42,14	1350-3000	23	39,9
1986	1.178	28,88	1800-4000	37	26,7
1987	1.451	23,17	2700-6000	42	38,9
1988	2.270	56,44	3000-6000	38	68,3
1989	4.157	83,12	5200-9500	50	62,3
1990	6.910	66,22	7200-18000	100	48,6
1991	14.162	104,94	14500-40000	129	59,2
1992	21.129	49,19	23600-50000	26	61,4
1993	33.406	58,10	32700-159000	57	58,3
1994	57.818	73,07	85000-354000	123	120,7
1995	92.270	59,58	134000-391000	61	88,5
1996	159.449	72,80	190000-942000	74	75,9
1997	410.000	157,13	420000-2933000	142	80,6

Kaynak : 1) DİE 1988, s.224

2) DİE 1995, s.254

3) DİE 1997, s.1-8

4) ÇAYKUR 1996/b, s.23-33

5) ÇAYKUR Muhasebe Mali İşler Dairesi Başkanlığı Kayıtları,1997

1985-1997 yılları arasında paketli çay maliyetlerindeki kümülatif artış %874 olmuş, buna karşılık paketli çay satış fiyatları aynı dönemde %902 olmuştur. Toptan eşya fiyatlarında ki kümülatif artış ise %829 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde enflasyonun üzerinde paketli çay maliyetleri artmış olmasına rağmen paketli çay fiyatlarındaki artış, hem maliyetlerden, hem de enflasyonun üzerinde gerçekleşmiştir. Tüm bunlara karşı Çaykur diğer gider kalemlerindeki yüksek maliyetler borçlanma, finans, işletme sermayesi politikalarındaki yanlış uygulamalar nedeniyle 1995 yılı sonu itibarıyla özel bankalara 36 trilyon borçlanmak durumuyla karşı karşıya kalmış ve 1992 yılında 817 milyar, 1993 yılında 270 milyar, 1994 yılında 4 Trilyon, 1995 yılında 6,5 trilyon, 1996 yılında 10,9 trilyon ve 1997 yılında 28,5 trilyon zarar etmiştir. 1992 yılında toptan eşya fiyatları %61,4 artmışken ve paketli çay maliyetleri %49,19 oranında gerçekleşmişken, paketli çay satış fiyatlarına politik veya Pazar kaybı endişesi gibi nedenlerle, %26 oranında düşük fiyat artışı yapılmış olması gibi uygulamalar, Çaykur'un karlılığına olumsuz etki eden faktörlerden bir diğerini oluşturmuştur.

#### **41. Çay Piyasasında Dış Ticaret Durumu**

Türkiye'de çay sektörünün gelişmesi için öncelikle çay üretiminin yurt içi tüketimini karşılaması hedeflenmiştir. 1963 yılından 1984 yılına kadar Devlet eliyle yapılan yatırımlar ve 1984 yılından sonra çay sektöründe özel teşebbüsün faaliyetine izin verilmesinden sonra özel sektöre verilen teşvik uygulamaları sonucu, 1963 yılından bugüne kadar çay sektöründe yurtiçi talep fazlasıyla üretilerek karşılanmıştır.

#### **410. Türkiye'de Arz Fazlası Stok Çay durumu**

Türkiye'de çay sektöründe üretilen kuru çayda arz – talep dengesi arz 1963 yılından sonra arz fazlası şeklinde kendini göstermektedir.

1984-1997 döneminde Türkiye'de oluşan arz fazlası stok çay durumu aşağıda, Tablo 36'da görülmektedir.

Tablo : 36

## Türkiye’de Arz Fazlası Stok Çay Durumu (Ton/Yıl)

Yıl	Toplam Üretilen (Çaykur + Özel)	Toplam İç Satış (Çaykur + Özel)	Toplam İhracat (Çaykur)	Sektörde Devreden Kuru Çay Stokları (Yılsonu İtibariyle)
1984	132000	110000	601	54967
1990	137948	132829	28133	49367
1991	163449	135657	1847	63082
1992	173961	128000	4600	103000
1993	161526	139000	38103	86699
1994	171547	138000	4355	115202
1995	155000	155000	1423	100946
1996	155378	155000	4747	100863
1997	157517	160780	15621	91989

Kaynak : ÇAYKUR, 1996/b, s.10-11

ÇAYKUR, Muhasebe Mali İşler Dairesi Başkanlığı Kayıtları, 1997

Tablo 36’nın tetkikinden görüldüğü gibi 1984 yılında 54967 ton düzeyinde olan yıl sonu kuru çay stokları 1994 yılına kadar giderek yükselmiş ve 1994 yılı sonu itibariyle bir yıllık iç tüketimin %83’ünü karşılayacak seviyede, 115202 ton yıl sonu stoku meydana getirmiştir. 1997 yılı sonu itibariyle ise yıl sonu kuru çay stoku ancak 91989 tona kadar gerileyebilmiştir. Buradan anlaşılacağı gibi sektörde arz fazlası kuru çay stokları her yıl devretmektedir. Bu durumda gerek Çaykur, gerekse özel sektör, ihtiyaç fazlası üretilen kuru çayın dış satım imkanlarını araştırmak ve bulmak mecburiyetinde kalmaktadır. Aksi takdirde bu kadar ihtiyaç fazlası stok kuru çayı sektörün taşımasının maliyeti yüksek olacaktır.

Dünya çay ithalatı 1986 yılı itibariyle 772 bin ton, ihracatı ise 1985 yılı itibariyle 1079 bin tondur. Başlıca ithalatçı ülkeler, İngiltere, BDT, ABD, Pakistan, Mısır; Polonya ve Irak olup, başlıca ihracatçı ülkeler de, Hindistan, Sri Lanka, Çin, Kenya, Endonezya, Arjantin, Malawi ve Bangladeş’tir (VANLI, 1989, s.11).

Türkiye’de çay sektöründe ihtiyaç fazlası stok çay varlığı karşısında , ihracat imkanları araştırıldığında uluslararası çay piyasasının işleyişini dikkate almak gerekir.

Dünya çay piyasasının yapısı oldukça karmaşık bir durum gösterir. Bu piyasada en belirgin şekliyle beş değişik unsur bulunmaktadır. Üretici, simsar, harmanlayıcı, paketleyici, toptancı ve perakendeciler (ÖZYURT, 1987, s.193).

Dünyada kuru çay üretimi yapan kuruluşlar; devlet, devletin katkılarıyla oluşmuş firmalar ve özel firmalar şeklinde değerlendirilebilir. Büyük borsa merkezindeki yüksek hacimli çay satışları, az sayıda simsarlar marifetiyle yapılmaktadır.

Bunun haricinde, üretici firmalardan çay numunesi alan paketleyici-harmanlayıcı firmalara dağıtım yapan, fiyat teşekkül ettirerek satışı gerçekleştiren bağımsız simsarlara ayrıca rastlamak mümkündür.

Harmanlama ve ambalaj yapanlar ise, üretici ülkelerden aldıkları dökme çayları paketleyici firmaların isteklerine uygun olarak yeniden tasnife tabi tutup; hacim, görüş ve likör durumuna göre harmanlayıp büyük ambalaj yapan firmalardır. Harmanlayıcı ve paketleyici firmaların kendi markalarıyla piyasaya sürdükleri çaylarda imaj yaratmak, en belirgin özelliklerindedir.

Çay pazarlamasında önemli yer tutan yaş çay ürün fiyatı ve işçilik giderleri, Türkiye’de daha yüksek düzeyde oluşmakta, sonuçta ihracatta rekabet gücünü azaltıcı rol oynamaktadır (ÖZYURT, 1987, s.255).

#### **411. Dünya Çay Üretimi**

FAO Raporlarına göre 1988-1992 yılları siyah çay üretimi, üretici ülkeler itibariyle aşağıda Tablo 37’de gösterilmiştir.

Tablo : 37

## Dünya Kuru Çay Üretimi (1988-1991)

Ülkeler	Üretim (Ton)		Dünya Üretimindeki Payı %
	1988	1991	
Hindistan	515000	742000	29
Bengladeş	35000	45000	2
Sri Lanka	177000	242000	10
Endonezya	68000	133000	5
Çin (Yeşil çay)	521000	520000	20
Tayvan	24000	21000	1
İran	56000	45000	2
Japonya	91000	88000	4
Malezya	5000	5000	-
Türkiye	170000	159000	6
Vietnam	40000	38000	2
Burundi	-	-	-
Kamerun	-	-	-
Kenya	133000	204000	8
Malawi	31000	41000	2
Moritanya	-	-	-
Mozanbik	-	-	-
Tanzanya	15000	19000	1
Uganda	-	-	-
Zaire	-	-	-
Zimbave	15000	16000	1
Arjantin	45000	40000	1
Brezilya	12000	10000	-
Ekvator	-	2000	-
Peru	-	3000	-
Avustralya	-	-	-
Diğer Ülkeler	-	60000	2
BDT	110000	100000	4
Toplam	2063000	2533000	-

Kaynak : DPT, 1993, s.40

1991 yılı itibariyle toplam 2533000 ton olan dünya kuru çay üretiminin %80'ini Hindistan, Çin , Sri Lanka, Kenya, Türkiye, Endonezya ve Japonya üretmektedir.

Türkiye'de Çaykur ve özel sektörün kayıtlarına ve istatistiklerine intikal eden toplam kuru çay üretimi 1988 yılında 170 bin ton olmasına rağmen ITC raporlarında yer alan üretim miktarı 134 bin ton olarak görülmektedir. Yine 1991 yılı Türkiye toplam kuru çay üretimi Çaykur ve Rize Ticaret Odası kayıtlarında 163 bin ton olarak yer almasına



rağmen DPT ve FAO kayıtlarında 159 bin ton olarak gösterilmektedir. Bu miktar farklılıkları; özel sektörün ürettiği bir kısım kuru çay miktarının devletin resmi birimlerine ve kayıtlarına tam olarak intikal etmemesinden ve uluslararası bazı kuruluşların Türkiye kuru çay üretim rakamlarını sadece kamuya ait birimlerden ve istatistiklerden almış olmasından kaynaklanabilir.

Dünya kuru çay üretiminde 1994 yılı itibariyle başlıca üretici 7 ülke, aşağıda Tablo 38'de verilmiştir.

Tablo : 38

Başlıca Dünya Çay Üreticisi Ülkeler ve Pazar Payları (1994)

Ülkenin Adı	Kuru Çay Üretimi ( Bin ton)	Payı %
Hindistan	743	29,7
Çin	588	23,5
Sri Lanka	243	9,7
Kenya	209	5,4
Türkiye	134	5,4
Endonezya	129	5,2
Japonya	86	3,4
Toplam	2132	82,3

Kaynak : SARIAHMETOĞLU, TANRIVERMİŞ, KARAKAŞ, 1997, S.15

ITC, 1996, S.29

Görüldüğü gibi Dünya çay üretiminin % 82,3'ünü 7 üretici ülke üretmekte ve Türkiye 1994 yılı rakamlarına gören büyük 5. Üretici ülke durumundadır. Diğer yandan Türkiye raporlarında her ne kadar 134 bin ton olarak yer alıyorsa da Türkiye kayıtlarına göre gerçek üretim miktarı 171 bin tondur.

Dünya çay üretimi esas itibariyle gelişme halindeki fakir ülkelerde yoğunlaşmış durumdadır. Dünya çay üretiminin %75'i siyah çay geriye kalan %25'i de yeşil çaydır. Yeşil çay , daha çok Çin ve Japonya'da üretilmekte ve tüketilmektedir (DİKMEN, 1986. s.41).

Dünya çay üretimi 1994 yılı itibariyle 2502076 ton olup, üretimin % 83,4'ü Asya kıtasında, %13,3'ü Afrika kıtasında; % 2,3'ü de Amerika kıtasında üretilmektedir.

#### 412. Tüketim İçin Dünya Çay Talebi

Toplam dünya çay ithalatı ve ihracatı 1991 yılında 1024 ton olmuştur. Başlıca ihracatçı ve ithalatçı ülkeler aşağıda tablo 39'da gösterilmiştir.

Hindistan, halen dünyanın en önemli üretici , tüketici ve ihracatçı ülkesi olma özelliğini muhafaza etmektedir. Hindistan, 1991 yılında ürettiği toplam 742 bin ton siyah çayın % 60 oranında 450 bin tonunu kendi tüketiminde kullanılmakta, kalan %40'ını ihraç etmektedir. Hindistan'dan sonra en önemli siyah çay tüketicisi ve ithalatçısı ülke İngiltere'dir. Ancak İngiltere'deki çay tüketimi son yıllarda giderek azalmaktadır. İngiltere'nin 1984'de 175 bin ton olan çay tüketimi, 1991 yılında 146 bin tona düşmüştür. En önemli ithalatçı ülke İngiltere'dir ve 1996 yılında dünya ithalatının % 17'si oranında 168 bin ton ithalat gerçekleştirmiş. Gelişmekte olan ülkeler arasında en önemli pazarı Pakistan, Mısır ve Ortadoğu ülkeleri teşkil etmektedir. Pakistan 1979 yılında 36 bin ton çay tüketirken bu rakam 1984 yılında 80 bin tona yükselmiştir. Mısır ise ikinci büyük ithalatçı ülkedir ve 1991 yılında 65 bin ton çay ithal etmiştir (DPT, 1993, s.41).

Tablo : 39

#### Başlıca İthalatçı ve İhracatçı Ülkeler (Ton, 1991)

İthalatçı Ülkeler	İhracatçı Ülkeler							Toplam
	Arjantin	Hindistan	Endonezya	Sri Lanka	Kenya	Çin	Diğer Ülkeler	
USA	16550	2550	13000	3300	3700	20000	7900	67000
İngiltere	1650	22500	6850	11700	72550	5800	47550	168600
BDT	-	104460	12550	5100	-	21550	13800	157460
Mısır	-	7900	15700	20400	21100	311	-	65311
İran	-	14800	4500	31650	2200	700	-	53850
Irak	-	-	19	910	196	-	-	1125
Suriye	-	35	6462	9934	-	-	-	16431
Pakistan	514	320	22292	7783	44829	2393	20288	98419
Almanya	2571	4690	3438	3596	1426	2257	2405	20383
Hollanda	2860	1900	6027	2827	5974	1733	6099	27420
Diğer Ül.	11884	43769	19380	113623	23682	130128	5523	347989
Toplam	36029	202924	110218	210823	175557	184872	103565	1023988

Kaynak : DPT, 1993, s.41

Diğer yönden Dünyanın en önemli çay tüketicisi 8 ülkesinde, nüfus başına tüketim şu şekildedir.

Tablo : 40

## En Önemli Çay Tüketicisi Ülkelerde Kişi Başı Tüketim (1988-1996)

Ülke Adı	Kişi başı Tüketim (Kg/Yıl)	
	1988	1996
İrlanda	3,070	3,170
Irak	2,950	0,530
Katar	2,910	2,00
İngiltere	2,480	2,460
Türkiye	2,300	2,300
Tunus	1,700	1,110
Mısır	1,400	1,600
S. Arabistan	1,200	0,780

Kaynak : ITC, 1990, s.16

Dünyada en önemli çay tüketicisi ülkelerde 1988-1996 yıllarına ait kişibaşı yıllık çay tüketimlerinin Tablo 40'da incelenmesi sonucu; dünya fert başı çay tüketiminin önemli tüketici ülkelerde artmadığı, hatta azaldığı görülmektedir. Bu dönemde İrlanda, İngiltere ve Türkiye'nin fert başı çay tüketimi hemen hemen çok az değişiklikler göstermişken, Körfez Savaşı nedeniyle Irak'ın tüketiminin çok önemli düşüş kaydettiği, Katar, Tunus ve Mısır'ın tüketiminde ciddi azalmalar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan çayın yerine ikame edilebilecek kahve, kola, meşrubat ve süt gibi sıcak ve soğuk içeceklerin tüketicilere sunulmasındaki ticari reklam ve rekabet sonucu oluşan tüketim alışkanlıklarının da çok tüketimi üzerine olumsuz etkileri olduğu bir gerçektir (TEKELİ, 1976, s.165).

Çay üreten ülkelerde 1989-1996 yılları arasında Hindistan'ın tüketimi 0,60'dan 0,64'e, Japonya'nın 0,99'dan 1,05'e, Sri Lanka'nın 1,22'den 1,29'a yükselme trendine girmesi de dünya çay tüketiminin artması bakımından olumlu göstergelerdir. Bir diğer olumlu gösterge de Amerika, Kanada, Polonya, Almanya, Fransa gibi nüfusu kalabalık ülkelerde 0,19-0,75 (Kg/Yıl) düzeyinde olan fert başı çay tüketim oranlarının çay ihracatçı ülkelerin yaptıkları yoğun reklam, tanıtım ve pazarlama çalışmaları neticesi fert başı tüketimlerinde son yıllarda az ve yavaş da olsa artış eğilimlerinin gerçekleşmesidir. Çünkü Amerika gibi nüfusu 200000000 fazla olan ülkelerde fert başına 40 gramlık artış senede en azından 8000 ton ilave kuru çay tüketimi demektir.

Tablo : 41

## Başlıca İhracatçı Ülkelerin Çay İhracat Değerleri (Bin Dolar, 1984-1992)

Ülke Adı	1984	1992
Hindistan	651.637	352.606
Bangladeş	59.124	32.434
Sri Lanka	619.803	328.307
Endonezya	226.281	140.823
Japonya	3.377	3.883
Türkiye	1.620	6.200
Kenya	262.908	294.818
Malawi	80.026	30.565
Mavritius	18.163	6.118
Ruanda	22.343	23.913
Tanzanya	26.786	21.432
Uganda	2.936	7.762
Zimbabve	20.452	28.515
Brezilya	21.513	-
Papua Yeni Gine	21.312	-
Toplam	2.093.281	1.277.376

Kaynak : ITC, 1993, s.46

Dünya çay ihracat değerinin, çay arzındaki fazlalıklar ve çay üreticisi olmamalarına rağmen; başta İngiltere ve Hollanda gibi devletlerin oluşturdukları çok uluslu şirketlerce üretici ülkelerdeki üretim tesislerine ortak veya sahip olmaları ve çayın dünyaya pazarlanmasında yine bir ülke firmalarının yönlendirici ve organizatör firma konumunu sürdürmeleri nedeniyle çayın ihraç değerlerinin düşmesinde etkili olmaktadır.

#### 413. Türkiye ve Dünya Çay Satış Fiyatlarının Mukayesesi

Ülkemizde çay sektöründeki ihtiyaç fazlası stok çayın ihracat imkanlarını araştırırken dünya mukayesesi yapmak faydalı olacaktır.

Tablo : 42

Türkiye Dökme Çay Maliyeti. İhracat Fiyatları ve Londra Borsası  
Çay Fiyatları (Dolar)

Yıllar	Londra Borsası Orta Kalite Fiyat	Türkiye Kuru Çay Maliyeti	Türkiye (Çaykur) İhracat Fiyatları(Orta Kalite)
1984	2,24	1,45	1,46
1986	2,02	1,56	1,64
1987	1,75	1,54	(Çayda Radyasyon Vardı)
1988	1,88	1,24	1,06
1989	2,06	2,07	1,53
1990	2,06	2,58	1,55
1991	1,69	1,72	1,26
1996	2,16	1,94	1,14
1997	2,48	2,25	1,25

Kaynak : ITC, 1993, s.111

Tablonun tetkikinden Çaykur'un 1984- 1997 döneminde gerçekleştirdiği çay ihracatlarında zararına ihracat yaptığı maliyetlerin altında ve Londra Borsasında gerçekleşen fiyatlardan %18-34 Dolar daha ucuz çay ihraç etmek mecburiyetinde kaldığı Tablonun tetkikinden anlaşılmaktadır.

Çaykur'un ihracat miktarları ile ihracat tutarı, ihraç maliyeti ve ihracatın maliyeti karşılama oranlarıyla ilgili 1984-1990-1997 verileri aşağıda Tablo 43'te belirtilmiştir.

Tablo : 43

Türkiye İhraç Maliyeti ve İhracatın Maliyeti Karşılama Oranı

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton/Yıl)	İhracat Tutarı (Milyon TL)	İhracat Maliyeti (Milyon TL)	İhracatın Maliyeti Karşılama Oranı %
1984	600	388,5	527,7	73
1990	28184	99.316	202.385	49
1997	15621	1.187.609	7.123.176	16

Kaynak : ÇAYKUR, Pazarlama Dairesi Başkanlığı kayıtları, 1997/c

ÇAYKUR, Muhasebe Mali İşler Dairesi Başkanlığı kayıtları, 1997/b

Çaykur'un 1984-1990 ve 1997 yıllarında gerçekleştirdiği ihracatın ihraç değeriyle ihracat maliyetleri karşılaştırıldığında, 1984 yılında maliyetin %27, 1990'da %51 ve 1997'de %84 altında ihracat geliri elde ettiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz sonucun bu şekilde gerçekleşmesindeki en büyük etkenlerin başında Çaykur' un ortalama kuru çay maliyetlerinin yüksekliği ve dünya borsalarında Türk çayının orta ve kaliteli çaydan ziyade düşük kaliteli çay sayılması ve kuru çay stokları çok fazla olan Çaykur' un stok fazlasını ve stok maliyetini azaltmak için düşük fiyattan ve zararına çay satmaya razı olmasından kaynaklandığı ifade edilebilir.

Diğer yandan Dünya Çay Piyasasını elinde bulunduran, üretici olmamakla beraber geçmişteki sömürgeci yapıları nedeniyle üretici ülkelere hakim olmuş, çay borsalarında egemenliklerini devam ettiren ülkeler bulunması nedenlerinden ötürü, Türkiye gibi üretici ülkelerin borsadaki çay fiyatlarını etkileme şansları çok azdır (ÖKSÜZ, 1991, s.11-12).

#### **414. Türkiye Çay Sektörü Arz –Talep – İhracat ve Stok Kuru Çay Dengesi (1988 – 1989)**

Çaykur , 1996 yılı başında stoklarında oluşan 100 bin tonlu ihtiyaç fazlası stok çayı eritmek ve stok maliyetlerini azaltarak finansman sıkıntısını çözmek için, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Beyaz Rusya Devleti arsında yapılan anlaşmalar çerçevesinde çay ihraç edip karşılığında Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu bazı savunma araç ve gereçleri Milli Savunma Bakanlığınca alınması koşuluyla 41216 tonluk ve toplam 30 milyon Dolar tutarında takas ihracat sözleşmesi imzalanmıştır. Dünya çay fiyatlarının ve Çaykur maliyetinin altında kilosu 0,58,-1.10 Dolar tutarında çayların ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır.

1996 yılında Çaykur'un Selco Firması aracılığıyla yaptığı bu sözleşme doğrultusunda Çaykur 1996 ve 1997 yıllarında çay ihracatını sürdürmüştür.

31.12.1997 Tarihi itibariyle Çaykur'un söz konusu takas çay ihracatındaki durum şöyledir.

Tablo : 44

## Çaykur'un Takas Çay İhracat Durumu (1996-1997)

Takas İhracat	Dökme Çay (Ton)	Paketli Çay (Ton)	Toplam (Ton)
Sözleşme Miktarı	36896	4320	41216
İhraç Edilen	16620	1002	17622
Kalan	20276	3318	23594

Kaynak : ÇAYKUR, Pazarlama Dairesi Başkanlığı Kayıtları, 1997

Çaykur, 1996 yılı sonlarına doğru yürürlüğe giren takas ihracat anlaşması gereği taahhüdü olan 41216 ton ihracat bağlantısının 11853487 Amerikan Doları tutarındaki 17622 tonunu ihraç etmiş ve 18146513 Dolar tutarında 23594 ton bakiye ihracat taahhüdü 1998 yılına sarkmıştır.

Çaykur stok fazlası kuru çayı ihraç etmek için sadece takas ihracat gereği Selco Firmasıyla yapmakta olduğu ihracatın yanında, diğer bazı yurtiçi ve yurtdışı firmalarla da 1997 yılı içinde ihracat sözleşmeleri imzalanmıştır.

Çaykur'un gerek takas ihracat, gerekse normal ihracat fiyatları aşağıda tablo 45'te gösterilmiştir.

Tablo : 45

## Türkiye Dökme Çay İhraç Fiyatları (Dolar, 1997)

Çay Türü	Takas İhracat Fiyatı	Serbest İhracat Fiyatı	Orta Kalite Çay İhracat Fiyatı	Düşük Kalite Çay İhracat Fiyatı	Londra Borsası Fiyatı
1 No (OF)	1,10	1,10	1,10	-	2,48
2 No (BOP)		1,60	-	-	2,66
3 No (OP)	0,70	1,25	1,25	-	2,48
4 No (F)	0,84	0,84	-	0,84	-
5 No (BOP2)	0,58	1,10	1,10	-	2,48
6 No (BP)	0,58	0,78	-	0,78	-
7 No (DUST)	0,82	0,82	-	0,82	-

Kaynak : 1- ÇAYKUR, 1997/a

2- The Tea Brokers Association of London, 1997, s.2

Tablo 45'te görüldüğü gibi Çaykur'un takas ihracat fiyatları serbest ihracat fiyatlarından %34, %78 daha düşüktür. Diğer taraftan gerek takas, gerekse serbest ihracat fiyatları, Londra Borsasında teşekkül eden fiyatlarla mukayese edildiği takdirde, Türkiye'nin fiyatlarının Londra Borsası fiyatlarına nazaran, orta kalite çaylarda, 1 nolu çayda %125, 3 nolu çayda %131 ve 5 nolu çayda %327 oranında ucuz fiyattan ihraç edilmekte olduğu görülmektedir.

1984 yılından sonra çay sektöründe oluşan arz fazlası stok çayların mevcudiyeti. Çaykur'u gerek maliyetinin, gerekse dünya çay fiyatlarının çok altında çay ihraç etme mecburiyetine bırakmıştır.

Çaykur'un 1997 yılı sonu itibariyle gerek takas ihracat, gerekse diğer ihracat taahhütleri dikkate alınarak çay sektöründe oluşacak 1998 yılı arz- talep- stok dengesi aşağıda Tablo 46'da gösterilmiştir.

Tablo : 46

Türkiye Çay Sektörü Yurtiçi ve Yurtdışı Arz –Talep Stok Dengesi (Ton)

Kuru Çay Bilgileri	Çaykur	Özel	Toplam
Devreden Kuru Çay Stok (31.12.1997)	91989	10000	101989
Bakiye İhracat (1998)	27202	-	27202
Yeni Hasat Dön. Kadar Tahmini Yurtiçi Talep (1998)	34333	10000	44333
Yeni Hasat Dön. Öncesi Tahmini Stok(1.5.1998)	30454	-	30454
Tahmini Kuru Çay Üretimi (1998)	120000	40000	160000
Tahmini Yurtiçi Talep (1998)	105000	35000	140000
Yıl Sonu Tahmini Kuru Çay Stoku (31.12.1998)	79787	15000	94787
Yeni Hasat Dön. Kadar Tahmini Yurtiçi Talep (1.5.1999)	34333	10000	44333
1998 Yılı Tahmini İlave İhracat	15000	-	15000
Yeni Hasat Dön. Öncesi Tahmini Stok	30454	5000	35454

Kaynak : ÇAYKUR Pazarlama Dairesi Başkanlığı kayıtları, 1997

Tablo 46'da görüldüğü gibi, Çaykur'un gerek 1996 yılı sonunda yapmış olduğu 41216 tonluk takas çay ihracat anlaşması, gerek fiyatının ucuz olması nedeniyle diğer ihracatçı yerli ve yabancı firmalardan gelen çay talepleri sonucu yapmış olduğu ihracat



bağlantıları nedeniyle ve gerekse, 1984 yılında çayda özel sektörün faaliyetine izin verilmesi sonucu Çaykur'un kaliteye önem vererek 85-90 bin tonlara düşen iç Pazar payını 1997 yılında 103000 tona yükselterek iç pazardaki kaybını bir miktar telafi etmesi sonucu 1998 yılına girildiğinde çay sektöründe özellikle Çaykur'un aşırı stoklarının eriyeceği, stok fazlası çayın azalacağı ve sektörde arz-talep dengesinin yeniden iyileşerek kurulacağı beklenmektedir. 1998 yılı içinde Çaykur bakiye ihracat taahhüdü olan 27202 tonu ihraç edip, yeni çay ürününün üretileceği 1.5.1998 tarihine kadar 1997 yılında gerçekleştirdiği aylık ortalama 8583 tonluk yurtiçi satışını aynı miktarda gerçekleştirdiği takdirde 1998 yılı yaş çay kampanyasına girerken Çaykur stoklarında ancak 30454 ton çay kalacaktır. Savunma gerekçesiyle her gıda maddesinden saklı tutulması gereken ihtiyaç stoku dikkate alınır 30 bin ton kuru çay stokunun mevcut olması hiçbir sorun yaratmayacağı gibi, normal ve gerekli bir stok sayılmalıdır. Diğer yandan 1998 yılı çay kampanyası döneminde önceki yıl rekolteleri ve mevcut çaylık alanlar dikkate alındığında yaklaşık olarak alınacak (Çaykur ve Özel) yaş çay miktarı 800000 ton civarında olacaktır ve bundan da elde edilebilecek kuru çay miktarı 160000 ton civarında beklenmektedir. Türkiye'nin yıllık yurtiçi talebi 140000 ton arasında olduğundan 1998 yılı sonu itibariyle sektörde yaklaşık olarak 94787 ton civarında bir stok çay kalacaktır.

1999 yılı yeni hasat dönemine kadar, mevcut yurtiçi talep aynı miktarda karşılanıp satılacak olan 44333 ton çay, yıl sonu stoklarından düşülürse ve 1998 yılında Çaykur'un muhtemel yeni ihracat bağlantısı 15000 ton dolayında gerçekleştiğinde, Türkiye'de 1999 yılı yaş çay üretim sezonuna girileceği 1.5.1999 tarihinde Çaykur ve Özel sektörün toplam taşıyacağı kuru çay stoku 35454 ton düzeyinde olacaktır ve bu miktarda stok çay sektörde ideal bir stok çay miktarıdır. 1996 ve 1997 yıllarında gerek takas gerekse diğer ihracat bağlantılarıyla Dünyada pek çok ülkeye çayını ihraç eden Türkiye'nin bu ülkeler tarafından tekrar 10000-15000 tonluk bir taleple karşılanması beklenmektedir. Çünkü özellikle fiyatının ucuzluğu, zirai ilaç kullanılmadan üretilmesi ve taze olması gibi avantajlar nedeniyle Türk çayının dünyanın çeşitli yerlerindeki çay simsarları, brokerleri harmanlayıcıları tarafından talep edilmesi muhtemeldir. 1996 ve 1997 yıllarında Türk çayının aşağıda tabloda görülen ülkelerin harmanlarına ve paketlerine girmiş olması Türk çayının 1998 yılında ihraç şansını artıracaktır.

Tablo : 47

## Çaykur'un Ülkeler Bazında Gerçekleşen İhracatı (1997)

Ülke Adı	Cinsi (Kg)	Miktarı	Tutarı (Dolar)	Ortalama İhraç Fiyatı (Dolar)
Avusturya	Paketli Çay	20510	45.385	2,2
Irak	Dökme çay	5618034	3.808.747	0,67
Azerbaycan	Dökme çay	999999	699.999	0,69
Hollanda	Paketli,Dökme çay	2337042	1.574.151	0,67
Polonya	Dökme çay	908360	526.849	0,58
Almanya	Paketli,Dökme çay	2812186	2.589.114	0,92
Fransa	Paketli çay	54426	82.009	1,5
Belçika	Paketli çay	85468	185827	2,1
Amerika	Paketli,Dökme çay	57890	83.200	1,43
Suriye	Dökme çay	59241	41.469	0,70
Mısır	Dökme çay	144438	101.107	0,70
AET/Free Shop	Paketli çay	7500	22.400	2,9
Rusya	Paketli çay	3572	11.966	3,3
Japonya	Paketli çay	2160	7.249	3,35
İngiltere	Paketli,Dökme çay	701062	587.141	0,83
Arjantin	Paketli çay	215	751	3,49
Kazakistan	Paketli çay	7500	15.600	2,08
Özbekistan	Dökme çay	176405	128.484	0,72
Gürcistan	Yeşil çay	239300	112.880	0,47
Endonezya	Dökme çay	1000072	634.045	0,63
Norveç	Paketli çay	2149	5.115	2,38
Türkmenistan	Yeşil çay	16798	8.399	0,50
Kenya	Dökme çay	367500	301.350	0,82
Toplam		15621827	11.568.237	0,74

Kaynak : Çaykur Pazarlama Dairesi Başkanlığı kayıtları, 1997

Tablo 47'de görüldüğü gibi 1997 yılında 15621 ton dökme ve paketli çay ihracat gerçekleştirilmiş, bunun karşılığında 11568237 Doları ihracat geliri elde etmiştir. 1997 yılında gerçekleşen bu ihracat verilerine göre Çaykur'un bir kilo çayı ortalama ihraç fiyatı 0,74 Dolar olmuştur. Önceki kısımda belirtildiği gibi Çaykur'un düşük ve zararına bir fiyatla da olsa, takas ihracat bağlantısı olarak Türk çayını toplam 22 ülkeye satmış olması, bu ülkeler arasında Hollanda, Almanya, Polonya ve İngiltere gibi büyük ithalatçı ve harmanlayıcı ülkeler olması, ayrıca Kenya ve Endonezya gibi aynı zamanda üretici, harmanlayıcı, paketleyici ve ihracatçı ülkelere de ihracat yapılmış olması dikkat çekicidir

ve bundan sonraki yıllarda Türk çayının bu ülkelerde bilinmesini, tanınmasını ve kabulünü kolaylaştırıcı bir faktör olacaktır.

#### 415. Kuru Çay İhracatında Türkiye'nin Şansı

Türkiye'nin çay konusunda oldukça büyük iç pazara sahip olması ve yıllık tüketiminden fazla üretim potansiyelinin bulunması dünya piyasası için avantaj oluşturabilir. Yetiştiricilikte mücadele ilacı kullanılmadığından elde edilen çay tabiidir. Türk çayının bu özelliği itibarıyla tanıtılması halinde mutlaka Pazar payı bulunacak ve belli tüketici zümrenin taktirini kazanacaktır (ÇETİNKAYA, 1987, s.211-219).

Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gitmiş bulunan Türk halkı halen Türk çayını aramakta ve içmektedir. Onlara ulaşacak şekilde pazarlama kanallarında devamlı çay bulundurulması, diğer tüketici zümrenin dikkatini çekecek, böylece ihracat miktarı artacaktır.

Türkiye tüketici pazarına çok yakındır. Afrika, Avrupa ve Asya arasında bir köprü görevi görmektedir. Bugünkü dış ticaretin gerektirdiği her türlü alt yapıya sahiptir. Türkiye, oluşan çay kültürüyle yeni kurulmakta olan Mersin, Antalya, Trabzon ve Rize Serbest Bölgeleri sayesinde reexport yapmaya da uygun bulunmaktadır. Ayrıca, BDT ülkeleri ile sınır ticareti geliştirmek için Sarp sınır kapısı açılmıştır. Diğer yandan Türkiye AT'a üye olmak için baş vurmuştur. AT ülkeleri, yıllık takriben 240000 ton çay ithal edip tüketmektedir. Türkiye'nin AT'deki bir diğer avantajı da, Türkiye'den başka çay üreticisi ülkenin bulunmasıdır. Çay ihracatında Türkiye potansiyel müşterileri değerlendirirken kısa, orta ve uzun dönem projeler hazırlayıp yürürlüğe konulmalıdır (VANLI, 1989, S.82).

Özellikle 1996 ve 1997 yıllarında Çaykur'un 41216 tonluk takas çay ihracat sözleşmesi gereği yaklaşık 22 ülkeye gerçekleştirmiş olduğu ihracat bu ülke pazarlarında kalıcı olmak için Çaykur tarafından bundan sonrada çok iyi değerlendirilmeli ve kaliteye daha fazla önem vererek bu dış pazarlarda Türk çayının kalıcı bir yer edinmesi sağlanmalıdır.

Çaykur'un 1996 ve 1997 yıllarında gerçekleştirdiği takas ihracat çayının dünyanın belli başlı çay harmanlayıcısı ülkelere ve firmalara satılmış olması (Selco aracılığıyla), bu firmaların 1998 ve sonraki yıllarda da Türk çayının talebini kolaylaştıracaktır. Diğer yandan Ram Dış Ticaret, Van Rees, Tea Importers gibi gerek Türkiye'de gerekse Dünya'da çok büyük ticari itibara ve ticari ağlara sahip firmalar eliyle Çaykur'un ihracatını yapmış olmasında Çaykur'un bir diğer şansı olmaktadır. Özellikle Hollanda firması Van Rees ve Amerika firması Tea Importers dünyanın belli başlı çay borsalarından çay ithal eden, ithal ettiği çayı çeşitli harman ve paketlere koyarak tekrar dünya çay piyasasına büyük ölçekte arz eden firmalardır. Bu nedenle Çaykur, bundan sonra ihracatını yaparken yurtiçi ve yurtdışında tek bir firma ile çalışmaktansa Selco, Van Rees, Ram, Tea Importers vb. gibi birkaç uluslararası firmayla ihracatını çok yönlü sürdürmelidir. Ancak bu şekilde dünyanın değişik yerlerindeki çay piyasası ve borsalarına çayını rahatlıkla, çok yönlü, herhangi bir firmaya ayrıcalık yaratmadan ve rekabet ortamı içinde sürekli ihraç etme imkanını sürdürebilecektir.

Kısa dönemde yıllık 130000 ton çay ithalatı yapan BDT ülkelerine ihracat imkanı araştırılmalıdır. Bu ülkelerde coğrafi, kültürel ve dini yakınlıklar bir avantaj olarak kullanılmalıdır. Pakistan , Mısır gibi ülkeler iç pazarında dökme çay sattıklarından yine değerlendirilebilecek dış pazarlar arasındadır. Diğer yandan ABD, İngiltere ve Hollanda her çeşit çayı dökme alıp, harmanlar ve pazarlar.

Orta dönemde geçmiş yıllarda yakın ilişki kurulmuş olan ve hem dökme, hem de paketli çay pazarı mevcut olan Irak ve Polonya dikkate alınmalıdır.

Uzun dönemde, Türk çayının paketli olarak AT ülkelerine pazarlanması hedef alınmalıdır.

## BEŞİNCİ BÖLÜM

### 5. ÜRETİCİLERİN SEKTÖR DEĞERLENDİRMESİ VE PROBLEMLERİ

#### 50. Üretici Anketi Uygulama Kapsamı

4 Aralık 1984'te çıkarılan 3092 Sayılı Kanundan önce tekel şartlarında işleyen çay ekonomisi ve piyasası, bu kanun çıkarıldıktan sonra oligopole dönüşmüştür. Özellikle yaş çay yaprağı hasat eden üreticilerin bu yeni piyasaya uyum sağlamaları gerekmektedir. Uzun yıllar, belirli bir taban fiyattan yaş çay yaprağının tamamının satın alınması garantisıyla önemli bir teşvik görmüş olan üreticiler, ilerleyen yıllarda ruhsatlı ve ruhsatsız çay ekim alanlarının artması , buna karşılık kamunun yaş çay işleme kapasitesindeki artışın sınırlı kalması gibi nedenlerle ürettiği yaş çayı rahatça satmakta zorlanmış ve istediği taban fiyatı bulamamıştır (ÖZYURT 1985, S.99).

1985 Yılından sonra, özel sektörün de faaliyete geçmesiyle çay sektöründe farklı piyasa şartlarına geçilmiş ve bu dönemde özel sektör hızla yeni çay işletmeleri kurarak üretim kapasitesini artırmıştır. Böylece toplam işleme kapasitesinin artması sonucu, üreticilerden daha çok yaş çay alınması ve işlenmesi imkanı sağlanmıştır.

1985-1997 yılları arasında üreticilerin durumu geçmişe nazaran mutlaka daha farklı olmuştur. Üreticilerin geride kalan on üç sene sonunda bu farklı piyasa ve sektörü değerlendirmeleri, uygulanan anket ile belirlenmeye çalışılmıştır.

Üretici anket uygulaması, 1997 yılı itibariyle mevcut 201957 çay üretici ailesinden oluşan ana kütleden, isteğe bağlı olarak seçilen %0.32 oranındaki 750 üretici ailesine uygulanmıştır (Tablo 48).

Çaykur'a bağı 45 yaş çay işletmesinde kayıtlı üreticiler, tüm bölge üreticilerini temsile uygun bulunduğundan anket uygulama alanı olarak kabul edilmiştir. Söz konusu üreticilerin kayıtlı olduğu işletmeler il bazında gruplandırılmıştır. Bu gruplandırma sonucu; üretici sayısı, çaylık alan ve satın alınan yaş çay miktarı dikkate alınarak, bu orana yakın sayıda anketin, bu bölge üreticisine uygulanması sağlanmıştır (Tablo 48).

Anket çalışmasında tüme varım yöntemi benimsenmiştir. Ampirik bir çalışma yapmak için uygun veriler sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrudan ölçmeler, yani anketler yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Anket uygulama alanı olarak 1052 köy veya mahalle şeklindeki yerleşim birimi esas alınmıştır. Uygulamada, Çaykur fabrikalarının çay alım merkezleri esas alınmıştır.

Numune seçimi ve anket uygulamasında, çay fabrikalarında görev yapan üreticiyi yakından tanıyan ziraat mühendisleri, tarım teknisyenleri, tarım şefleri ve tarım müdürlerinin bilgi, tecrübe ve katkılarından yararlanılmıştır.

Anket toplamı 3 sayfa olup, 32 sorudan oluşmaktadır. Sorularda herhangi bir gruplandırma yapılmamış ve üreticilerin sorunlarını ve çözüm önerilerini tespit etmeye yönelik bir anket formu düzenlenmiştir. Üreticilere, çayla ilgili herhangi bir konu yada sorunla ilgili olarak sadece tek bir soru sormak yerine; o konu veya sorunu birkaç soruda ve değişik bölümlerde, farklı açılardan sorarak hem o sorun daha sağlıklı ortaya konulmaya çalışılmış, hem de tek bir konu veya sorunu değişik birkaç soruyla da test ederek, değerlendirmede otokontrol sağlamaya çalışılmıştır.

Araştırmanın her kademesinde çay tarım ve endüstrisini yakından tanıyan çeşitli üst düzey yöneticileriyle görüşmeler yapılmıştır.

Anket uygulaması sonucu elde edilen veriler, anket uygulanan yöre ve bölge bazında önce tek tek, sonra ayrı ayrı bölgeler ve tüm anket uygulama bölgesi kapsamında sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Anket uygulamasında değişik karakteristiğe sahip dört bölge ayırt edilmiş, değerlendirmede buna göre yapılmıştır. Bölgeler arasında yapılan

sıralama, üretici sayısı, üretim alanı ve üretim miktarı bakımından yoğunluk derecesine göre Rize , Trabzon, Artvin ve Giresun- Ordu (bir bölge) bölge şeklinde önem derecesine göre yapılmıştır. Ordu ve Giresun illerindeki üretici sayısı ve üretim alanları da çok düşük düzeyde olduğundan, bu iller tek bir bölge olarak düşünülmüş ve Ordu, Giresun illerini kapsayan araştırma bölgesi Giresun Bölgesi olarak kabul edilmiştir. Anket uygulanan bölgelerdeki üretici sayısı , 1997 yılında satın alınan ürün miktarı ve yüzde oranları tablo 49'da gösterilmiştir.

Anketör olarak seçilen 750 numunenin bu dört anket uygulama bölgesi itibariyle dağılımında; üretim miktarı ve üretim alanı ağırlık olarak alınmış, Rize Bölgesi için toplam 32 işletme bölgesinden tesadüfi olarak seçilen 9 işletme bölgesinde 450 üretici ailesi, Trabzon Bölgesinde mevcut 9 işletme Bölgesinden tesadüfi olarak seçilen 3 işletme bölgesinde 186 üretici ailesi, Artvin Bölgesinde mevcut 4 işletme bölgesinden tesadüfi olarak seçilen 2 işletme bölgesinden 70 üretici ailesi ve Giresun Bölgesinde mevcut bir işletme bölgesinden 44 üretici ailesi seçilerek bu araştırma anketi uygulanmıştır.

Anket cevaplarının değerlendirilmesinde, her bir soru ayrı ayrı değerlendirilmemiş, ancak ilgili konu içinde, o konuyla ilgili bir veya birkaç soru önce tüm bölgeler genelinde, sonra da her bir için ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Değerlendirmede mümkün olduğu kadar sade ve basit bir anlatımla ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun amacı, konuyla ilgilenen her kesimden geniş bir halk kitlesinin konuyu kolayca anlayabilmesine olanak sağlamaktır. Bu nedenle araştırma sonuçlarının değerlendirilmesinde basit aritmetik ortalamalara ve nisbi (%) şeklindeki karşılaştırmalara yer verilmiştir.

## **51. Üreticilerin Kamu ve Özel Sektöre Bakış Açıları**

4 Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı Kanunla çayda Devlet tekeli kaldırıldıktan sonra, kanunun birinci maddesiyle çay tarımı, üretimi, işlenmesi ve satışı bu kanun hükümleriyle serbest bırakılmış, çayda kamunun (Çaykur) yanı sıra , özel sektörün de faaliyetine

serbestlik tanınmıştır. Tekelci yapıdan oligopol yapıya dönüşüm yapılan bu dönemde. geçen on üç yıllık bir dönem sonunda üreticilerin gerek kamu, gerekse özel sektöre bakış açıları ve değerlendirmeleri üreticilere tatbik edilen ankette sorulan sorularla belirlenmeye çalışılmıştır .

Üreticilerin çayda Devlet Tekelinin kaldırılması ve özel sektöre müsaade verilmesi hususundaki görüşleri, anket formundaki bir numaralı soruyla değerlendirmeye çalışılmıştır.

Anket sonuçları, uygulama bölgeleri itibariyle incelendiğinde; Rize Bölgesinde üreticilerin %53,8'i , Trabzon Bölgesinde %49,5'i, Artvin Bölgesinde %70'i, Giresun Bölgesinde %65,9'u Çayda Devlet Tekelinin kaldırılmasını faydalı buldukları açıklamışlardır. Rize Bölgesi üreticilerinin %34,1'i, Trabzon Bölgesinde %48,4'ü, Artvin Bölgesinde %25,7'si ve Giresun Bölgesinde %27,3'ü özel sektöründe faaliyetine müsaade edilmesini faydasız bulmaktadırlar. Rize ve Trabzon bölgesi üreticilerinin çayda özel sektöre müsaade edilmesini, Artvin ve Giresun Bölgesi üreticilerine rağmen daha yüksek düzeyde faydasız bulmalarına ; Rize ve Trabzon Bölgesinde daha çok özel sektör fabrikasının olması, özel sektörün pek çok işletmesinin geride kalan 13 yıllık dönemde üreticinin yaş çay ürün bedellerini ödemedeki uzun süreli gecikmelere yol açması hatta bir kısmının hala üreticiye borcunun bulunması, gibi faktörlerin etkisi büyüktür. Tüm bölgeler bazında değerlendirildiğinde; üreticilerin %54,9'u özel sektöre müsaade edilmesini faydalı bulmakta, %36,4'ü faydasız bulmakta ve 8,7'si ise faydalı ve faydasız olduğu hususunda kesin bir kanaat sahibi olmadığını belirtmektedir.

Üreticilere 29. soruda sorulan, "Çaykur'un özelleştirilmesi daha mı iyi olur?" sorusuna üreticilerin %30,9'u faydalı olur derken, %61,4 gibi büyük bir çoğunluğu Çaykur'un özelleştirilmesini faydalı bulmamaktadır. Bu sonuçtan; geride kalan on üç yıllık dönem sonunda özel sektörün üreticilere gerekli güvenceyi henüz veremediği ve üreticilerin çoğunun çay sektöründe Devletin (Çaykur'un) faaliyetinin sürmesinden yana olduğu anlaşılmaktadır.



## 52. Üreticilerin Hasat ve Taşıma Problemleri

“Çay hasadında sizi en çok yoran nedir? ” sorusuna üreticilerin %12,3’ü çay toplamak, %26,9’u da çay taşımak olarak cevap vermişlerdir. Makasla çay toplamasının daha sonra serbest bırakılması çay hasadının zorluklarını önemli derecede azaltmıştır. Ancak bölgenin arazi yapısının elverişsizliği nedeniyle çay taşımının üreticilere bir sorun olarak devam etmesine neden olmaktadır.

Üreticilerin %65,5’i çay hasadını aile ziraatı olarak bizzat kendileri yapmakta, %15,6’sı çaylığını yarıcıya kiraya vermekte, %13,5’i çay hasadı esnasında işçi tutmakta ve %5,4’ü de sadece hasat dönemi gelip çayını toplayıp satmakta ve bilahare ikamet ettiği yöreye gitmektedir.

Elle toplayarak günde 30 –40 kg çay hasadı yapabilen üretici, makasla çay toplanması sonucu, günde 150-200 kg çay toplayabilmektedir. Bu durumda üreticiler makasla topladığında, elle toplamaya nazaran beş kat daha işçilikten kazançlı çıkmaktadır. Bu nedendir ki, üreticilerin %54,6’sı, yüksek taban fiyat verilse dahi makasla çay toplamaktan vazgeçmek istememektedirler.

## 53. Satış ve Kontenjan Problemleri

Rize Bölgesi üreticilerinin %53,1’i , Trabzon Bölgesi üreticilerinin %42,4’ü , Artvin Bölgesi üreticilerinin %62,9’u ve Giresun Bölgesi üreticilerinin %88,6’sı çay hasadında kendilerini en çok yoran şeyin çay satmak olduğu belirtmektedirler. Tüm bölge genelinde bu oran %53,5 tir.

Üreticilerin %71,7’si gibi çok büyük bir oranı ; Çaykur’un çay satın alırken kontenjan uygulaması yapması nedeniyle çayını özel sektöre satmak zorunda kaldığını ifade etmektedirler. Çay mahsulünün toplanır duruma gelmesinden sonra 10-15 günden fazla uzun süre tarlada bırakılamaması, buna karşılık Çaykur’un işleme kapasitesinin yetersizliği karşısında üreticiye günde 10-15 kg çay satma sınırı (kontenjan) uygulanması

sonucunda; üreticilerin Rize Bölgesinde 71,6'sı, Trabzon Bölgesinde 67,7'si, Artvin Bölgesinde %87,2'si ve Giresun Bölgesinde %65,9'u çayını özel sektöre satmak zorunda kalmaktadır.

Bu durumda ,üreticilerin büyük kesiminin Çaykur'un kontenjan uygulaması nedeniyle özel sektöre çay sattıkları ve Çaykur kontenjan uygulamazsa özel sektöre satılan çayın daha da az miktarda gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan üreticilerin %43,7'si , Çaykur kampanyayı kapattıktan sonra tarlalarında toplanır durumda çay kaldığını, %55,9'u da tarlada kalan bu çayı mecburen özel sektöre sattıklarını ortaya koymaktadırlar.

Çaykur alım yerlerinde bekletildiğini belirten üreticilerin oranı %62,5, özel sektör alım yerinde bekletildiğini belirten üreticilerin oranı ise %31,1 dir. Çayda özel sektörün faaliyetine izin verilen 1985 yılından 1997 yılına kadar geçen 13 yıllık sürede yaş çay işleme kapasitesi 6300 tondan 17089 tona çıkmasına rağmen, çay satımıyla ilgili olarak üreticilerin gerek çaykur, gerekse özel sektör alım yerlerinde bekletilme sorunlarının önemli ölçüde giderilemediği anlaşılmaktadır.

Çaykur, 1989 yılından itibaren üreticilerin, alım yerlerine getirdikleri çayların arabalara yüklenme işini üreticilerin sırtından kaldırdığını ve çay yükleme işini parayla tutulan işçiler veya Çaykur'un görevli işçileri tarafından yapılacağını ilan etmiş olmasına rağmen, üreticilerin anket sorularına verdiği cevaplardan, halen üreticilerin %44,5'i alım yerinde çay yükleme işini kendilerinin yaptıklarını, %22'si işçiler tarafından yapıldığını %33,5'i de özel sektör tarafından yüklemenin yapıldığını ifade etmektedir.

#### **54. Taban Fiyat Uygulamalarının Etkileri**

Anketin 10,24,25 ve 26. sorularıyla; üreticilerin yaş çay taban fiyatı uygulamaları karşısında görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1984 yılından 1997 yılına kadar uygulanan taban fiyatlarını; Rize Bölgesi üreticilerinin %86,4'ü , Trabzon Bölgesinde %79,6'sı, Giresun Bölgesinde %78,6'sı ve Artvin yöresinde üreticilerin %65,9'u yetersiz bulmaktadır. Tüm bölge genelinde taban fiyatlarını yetersiz bulanların oranı %82.8, yeterli bulanların oranı ise sadece %17.2 düzeyindedir. Yaş çay alımlarında ilan edilen taban fiyatların, pek çok yıl enflasyon oranının altında kalması neticesinde, üreticilerin elde ettikleri gelirler ve satın alma güçleri reel olarak azalmıştır. Bunun onucunda da üreticilerin %82.8 gibi çok yüksek bir oranı uygulanan taban fiyatlarını yeterli bulmamaktadırlar.

Üreticilere sorulan 24. soruyla, çaydan elde edilen gelirle ailelerin geçimlerini sağlama düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık alınan cevaplardan; çaydan elde ettiği gelirle ailelerinin geçimini sağlayanların oranı Rize Bölgesinde %16,9 , Trabzon Bölgesinde %8.6 , Artvin Bölgesinde %12.9 ve Giresun Bölgesinde % 0 dır. Tüm bölge genelinde üreticilerin %86.6 gibi çok yüksek bir kesimi çaydan elde edilen gelirin ailelerin geçimini sağlamaya yeterli olmadığını belirtmişlerdir.

Anketin 26. Sorusuyla, çaydan elde edilen gelirin, yıllık hane halkı geliri içindeki payı ölçülmeye çalışılmıştır. Rize Bölgesi üreticilerinin hanelerine bir yılda giren gelirin %76,6'sı, Trabzon Bölgesinde %83,4'ü, Artvin Bölgesinde %46,6 sı ve Giresun Bölgesinde %100'u, toplam yıllık hane halkı gelirin %25-50'sini çaydan elde ettikleri gelirle karşılamaktadırlar. Tüm bölge genelinde haneye giren toplam yıllık geliri sadece çaydan elde edilen gelir olarak yıllık geliri %1-25 düzeyinde olan üretici oranı %37.8, %26-50 düzeyinde olan %42.6, %51-75 düzeyinde olan %12.5 ve %76-100 düzeyinde olan üretici oranı %7.1'dir. bu sonuçlar açıkça göstermektedir ki Bölge genelinde fiyatlarını yetersiz bulan %82.8 oranındaki üreticilerin aynı zamanda %80.4'ünün yıllık elde ettiği gelirin %50'sini çaydan elde etmektedir.

Üreticilerin çaydan elde edilen gelire ve taban fiyatlarının yeterliliğine bağımlılık oranı, anketin 25. sorusuyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Geçmiş yılların kayıplarını karşılayacak şekilde yeterli bir taban fiyat verilmesi ve ödemelerin de bir ay gibi kısa bir sürede yapılması halinde çaydan elde edeceği gelirle

ailesinin geçimini sağlayabileceğini belirten üreticilerin oranı; Rize Bölgesinde %56.0, Trabzon Bölgesinde %47.8, Artvin Bölgesinde %41.4, , Giresun Bölgesinde %31.8 ve Tüm Bölge genelinde %51.2 düzeyindedir. Üreticilerin %48.8 gibi çok büyük bir kesimi, çay taban fiyatlarında geçmiş yıl kayıpları telafi edilse, yeterli taban fiyat verilip erken ödeme yapılırsa dahi çaydan elde edileceği toplam gelire ailelerin geçimini yeterince sağlayamayacaklarını belirtmektedirler.

Bu durumda üreticilerin, devlet tekeli kaldırılıp özel sektörün faaliyetine izin verilmesi sonunda ; rekabetçi piyasa şartlarında da tatminkar bir taban fiyatı bulamadığı, ilan edilen taban fiyatları yetersiz buldukları, geçmiş yıl kayıpları telafi edilse dahi, çaydan elde edilecek gelirin ailenin geçimini sağlamaya yeterli olmayacağı, geniş bir üretici kitlesi tarafından ortaya konulmaktadır.

## **55. Ürün Bedeli Ödeme Problemleri**

Üreticilerin yaş çay ürün bedellerinin ödenmesiyle ilgili problemlerini tespit etmek amacıyla, üreticilere anketin 3,8,11,12 ve 13. soruları yöneltilmiştir.

Bölge genelinde üreticilerin %88.1 gibi çok büyük bir kesimi, özel sektörün çay parasını ödeme sistemini yeterli bulmadıklarını açıklamaktadırlar. Bölge genelinde özel sektörün çay parasını ödeme sistemini yeterli gören üreticilerin oranı sadece %11.9'dur.

Çaykur'a çay satan üreticilerin %76.4'ü sadece Devletin ödeme güvencesi olduğundan çay sattıklarını belirtmişlerdir. Çaykur'un ödeme sistemini yeterli gördüklerinden dolayı Çaykur'a çay satan üreticilerin oranı ise %13.1'dir.

Bu sonuçlardan, gerek Çaykur ve gerekse özel sektörün ödeme sistemlerini üreticilerin büyük çoğunluğunun yeterli bulmadıkları anlaşılmaktadır.

Anketin 11. sorusunda üreticilerin verdikleri cevaplardan; tüm bölge genelinde üreticilerin %45'inin geçmiş yıllardan özel sektörden kalan alacaklarının olduğu anlaşılmaktadır.

Anketin 12. Sorusuna verilen cevaplardan, üreticilerin 1997 yılında satmış oldukları çaydan, özel sektörden alacağı olanların oranının %30.9 olduğu ortaya çıkmaktadır. Geçmiş yıllardan ödenmemiş %45 düzeyinde alacakları olan üreticilerin, 1997 alacaklarından sadece %30'unun 1998 yılına devretmiş olması ve üreticilerin %69.1'inin özel sektörden alacaklarını tahsil etmiş olmaları sektörde gözlenen olumlu bir gelişmedir.

Çaykur'un 1997 yılı ürün bedeli ödeme sistemini yeterli bulan üreticilerin bölge genelinde oranı %38.0, kısmen yeterli bulanların oranı %20.4'tür. Çaykur, 1997 yılı ürün bedellerini 7 ayda ödemesine rağmen (yıl sonuna kadar) yine de üreticilerin %41.6'sı gibi büyük bir bölümü ödeme sistemini yeterli bulmadıklarını açıklamışlardır.

## **56. Çaylıkların Bakım, Budama ve Gübreleme Problemleri**

Anketin 16. sorusuna üreticilerin verdikleri cevaplardan; tüm bölge genelinde üreticilerin %65.6'sının yeterli bakım, budama ve gübreleme yaptıkları, %15.3'ünün yeterince yapamadıkları ve %19.1'inin de çaylıklarına, bazen yeterince bakım, budama ve gübreleme yaptıkları anlaşılmaktadır.

Gerek yaş çay ürün kalitesi ve verimliliği, gerekse kuru çay kalitesi ve verimliliği için çaylıkların, bakım , budama ve gübrelemelerinin zamanında ve yeterince yapılması şarttır. Ancak üreticilerin hala %34.5'inin yeterince bakım, budama ve gübreleme yapmamaları çayda istenen ve beklenen kalite ve verimliliği şüphesiz olumsuz olarak etkilemeye devam edecektir.

Bu olumsuz etkilemesi durdurmak için Bakanlar Kurulu Kararıyla 1993 yılından itibaren tüm üreticilerin çaylıklarının her yıl 1/5'ini budama zorunluluğu getirilmiştir. Budama yapan üreticilere de ürün kayıplarının karşılığı tazminat olarak ödenmektedir.

1993 yılında uygulamaya başlanılan budama kararname sonucunda üreticiler zorunlu olarak çaylıklarının 1/5'ini budamaya başlamışlardır. Üreticilere 17. Soruda budama uygulamasını nasıl karşıladıkları sorulmuştur. Alınan cevaplardan tüm bölge genelinde üreticilerin % 86.4 gibi çok büyük bir kesimi budama uygulamasını faydalı bulduklarını açıklamışlardır. Uygulamanın zorunlu olmasını isteyen üreticilerin oranı %44.1, isteğe bağlı olarak devam etmesini isteyen üreticilerin oranı ise %55.9 düzeyindedir.

### 57. Üreticilerin Örgütsel Problemleri

Üreticilerin gerek Çaykur, gerek özel sektör işletmeleri ve gerekse üretici kooperatifleri ile olan çeşitli sorunlarının çözümüyle ilgili olarak örgütsel ilişkilerinin yeterlilik düzeyi anketin 15. ve 32. sorularıyla ölçülmeye çalışılmıştır.

Çeşitli sorunlarının çözümü için ilgili kuruluşlardan yeterince yardım gördüğünü açıklayan üreticilerin oranı sadece %29.9'dur. Kısmen gerekli yardım bulunduğunu açıklayanların oranı ise %23.3'tür. yeterince gereken ilgi ve yardımı almadığını belirtenlerin oranı ise %46.8 düzeyindedir. Bu sonuçlarda göstermektedir ki , üreticilerin sorunlarını iletmekte ve çözmekte; gerek kooperatif ve diğer ilgili kuruluşlardan büyük ölçüde gerekli ilgi ve yardımı bulamamakta ve örgütsel problemleri devam etmektedir. Çay üreticilerinin gübre, kredi vb. ihtiyaçlarını gidermek için kurulmuş olan çay üreticileri kooperatifine üye olan üreticilerin oranı tüm bölge genelinde %55.9 ve üye olmayanların oranı da %44.1 düzeyindedir.

## ALTINCI BÖLÜM

### 6. ÜRETİCİLERİN PROBLEMLERİNİN ÇÖZÜM YOLLARI

Üreticilere uygulanan ankette çeşitli sorunların varlığı ve bunların boyutu ölçülmeye çalışılmıştır. Anket cevaplarının değerlendirilmesi sonucu üreticilerin hasat, taşıma, satma, kontenjan, taban fiyat uygulamaları, ödeme problemleri, çaylıkların bakım ve budama problemleri ve örgütsel ilişki problemleri gibi problemlerinin varlığı ve boyutu saptanmıştır. Araştırmanın önceki kısımlarında söz konusu problemlerle ilgili sonuçlar üzerinde gerekli tahliller yapılmıştır.

Üreticilerin saptanan bu problemler karşısında, nasıl bir çözüm önerdikleri, yine üreticilerin anket sorularına verdikleri cevapların verilerinin ilgili tablolarda tahlil edilmesiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

#### 60. Yasal Düzenleme İhtiyacı

Çayda Devlet Tekeli kaldırıldıktan sonra geçilen oligopol piyasa şartlarında, kamu sektörünün yanında 1997 yılı itibariyle 312 özel sektör işletmesi de çay sektöründe faaliyete geçmiş olmasına rağmen, 1984'ten 1997 yılına kadar geçen 13 yıllık dönem sonunda, üreticilerin çeşitli sorunları varlığını sürdürmektedir.

Üreticilerin anketin 8. sorusuna verdikleri cevapların analizi neticesinde; üreticilerin %80'inin hala özel sektörün çay parası ödeme sistemini yeterli bulmadığı anlaşılmaktadır.

Üreticilerin alım yerlerine sattıkları çayları, Çaykur'un mu, özel sektörün mü, yoksa üreticilerin mi yükleyeceği konusundaki belirsizlikler devam etmektedir.

Üreticilerin %45'inin özel sektörden geçmiş yıllardan alacakları, %30'unun da 1997 yılından ürün bedeli alacakları vardır.

Üreticilere sorulan 13. Soruya alınan cevapların analizi neticesinde; üreticilerin %82.7'si çay parası ödenmesi konusunda yasal bir düzenlemeye ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Üreticilerden satın alınan ürün miktarı ve standardının her yıl değişik olması, satılan çayların kamyonlara yüklenmesinde çalışacak görevlileri hala Çaykur ve özel sektörün %100 karşılamaması, üreticinin sattığı ürün bedellerinin üreticiye ödeme sürelerinin yıldan yıla 5 ay ile 12 ay arasında değişkenlik göstermesi, geciken ödemeler karşısında üreticiye her hangi bir faiz ödenmemesi ve özel sektörün üreticiye hala ödemediği ürün borcunun bulunması ve özel sektörün borcunu ödemediği takdirde nasıl bir yaptırım uygulanacağını hala belirlenmemiş olması durumları karşısında; tüm yukarıda bahsedilen hususlarda; üreticilerin ekonomik çıkarlarını koruyucu ve alıcıların (Çaykur ve özel sektör işletmeleri) sorumlulukları ve taahhütlerini kesin çizgilerle ve yaptırımlarıyla belirleyici bir takım yasal düzenlemelere ihtiyaç olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Diğer taraftan üreticilerin %61.4'ü çay sektöründe kamunun varlığının kaldırılmasını ve Çaykur'un özelleştirilmesini faydalı bulmamaktadır. %7.7'si de bu konuda henüz bir tercih sahibi değildir.

Özelleştirme çalışmaları yapılırken üreticilerin bu eğilimi dikkate alınarak iyi etüd edilmesi ve çay üreticilerinin büyük çoğunluğunun olumlu görmeyeceği bir özelleştirme uygulaması yapılmamalıdır.

## **61. Kontenjan Uygulamasının Kaldırılması**

Üretici anketinin ikinci sorusuyla üreticilere sorulan "Çayınızı özel sektöre satmanızın en büyük nedeni nedir?" sorusuna üreticilerin %71.7'si Çaykur'un uyguladığı kontenjanlı çay alımı politikası olduğunu belirtmişlerdir. Yine anketin 14. Sorusuyla sorulan , "özel sektörün çay parası ödeme sistemini yeterli buluyor musunuz?" sorusuna



üreticilerin %82.7'si yeterli bulmadıklarını belirtmektedirler. Bu sonuçlardan, üreticilerin büyük bir çoğunluğunun hiç de gönüllü olmadıkları halde, Çaykur'un kontenjanlı çay alım politikası nedeniyle, tarlada çay mahsulünün zayi olmaması için çayını istemeyerek de olsa özel sektöre satmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Üreticilerin özel sektörün çay parasını ödeme sistemini yeterli bulmamasına rağmen, özel sektöre çay satması gerçeği, Çaykur'un kontenjan uygulamasını kaldırıcı veya hafifletici tedbirleri bir an önce uygulamaya sokması gerektiği sonucunu vermektedir. Çaykur'a çay satmak istediği ve özel sektöre çay satmak istemediği halde kontenjan uygulaması karşısında çaresiz kalan üreticiyi bu ikilemden kurtarmak gerekmektedir.

İhtiyaç fazlası çay alınmasının önlenmesi ve kaliteli çay alınabilmesi için yeni çay ekim alanlarının kaçak da olsa yapılmasını önleyici tedbirlerin uygulaması faydalı olacaktır. Üreticilerin %14.4'ü yeni çay ekim alanlarının yapılmamasının faydalı olacağı yönünde tercih belirtmektedirler.

Sektörde talep fazlası çay üretilmemesi, dolayısıyla ihtiyaç fazlası yaş çay alınmamasını sağlayacak bir diğer uygulama da, çok kolay, hızlı ve yüksek miktarda çay toplanmasını sağlayan fakat diğer yandan toplanan ürünün kalitesiz ve standart dışı olması gibi sonuçlar doğuran ve günlük hasat edilen miktarın fazlalığı nedeniyle Çaykur'un kapasite fazlası bu çayı işleyememesine neden olarak kontenjanlı çay alınması sonucunu doğuran makasla çay toplanmasının yasaklanması dikkate alınması gereken bir başka tedbir olabilir. Üreticilerin anketin 30. sorusuna verdikleri cevaplardan, tüm bölge genelinde üreticilerin %19.4'ü makasla çay toplanmasının yasaklanmasını ve bunun yerine elle 2.5 yaprak çay toplanmasının çay sorunun çözümünde bir alternatif olabileceğini ortaya koymaktadırlar. Anketin 19. Sorusunda üreticilerin verdiği cevapların analizinde , üreticilerin %39.2'si yüksek taban fiyatı ve peşin ödeme yapılması halinde makasla çay toplanması uygulamasının kaldırılmasına taraftar olduklarını belirtmektedirler.

İhtiyaç fazlası ve kalitesiz ürün alınmasını önleyici , dolayısıyla Çaykur'un kontenjanlı çay almasını hafifletici bir diğer tedbir de, 1993 yılında uygulamaya

başlanılan çaylıkların 1/5'inin budanması mecburiyeti uygulamasıdır. Üreticilerin %86.4'ü bu uygulamayı faydalı bulduklarını beyan etmektedirler. Çaylıkların budanması sonucu her yıl toplam rekoltenin 1/5 kadar hasat edilmemekte , ayrıca eski çaylıklar budanmış olduğundan gençleştirilmekte ve dolayısıyla daha kaliteli bir yaş yaprak hasadı yapılması sonucu ortaya çıkmaktadır.

## 62. Taban Fiyat ve Erken Ödeme Politikalarının Geliştirilmesi

Bölge genelinde tüm üreticilerin %82.8'i 1984 yılından sonra uygulanan taban fiyatlarını yeterli bulmadıklarını açıklamaktadırlar. Devlet Tekelinin sürdüğü 1984 yılı öncesinde açıklanan taban fiyatları da üreticilerin %80'i tarafından yeterli görülmemektedir. Taban fiyatlarının yetersizliği karşısında özel sektörün ürün bedellerini üreticilere ödeme sistemleri de yine üreticilerin %88.1'i tarafından yeterli ve olumlu bulunmamaktadır. Üreticilerin bir kısmının hala geçmiş yıllardan kalan özel sektör alacakları vardır. Açıklanan taban fiyatlar pek çok yıl enflasyonun altında kalmıştır. 1997 yılında Çaykur, üreticilere olan ürün borcunu 6 ayda ödemiş olmasına rağmen bundan memnun olan üreticilerin oranı sadece %38 düzeyindedir. Tüm bu sonuçlar; üreticilerin gerek ilan edilen taban fiyatlar, gerekse ürün bedeli ödeme süreleri ve sistemleri bakımından mağdur olduklarını ve bu sorunlara çözüm beklediklerini ortaya koymaktadır.

Anketin 14'üncü sorusuna üreticilerin verdikleri cevaplardan, çay parasının ödenmesi hususunda üreticilerin %82.7'si yasal bir düzenlemenin şart olduğunu belirtmektedirler.

Üretici anketinin 27. sorusuna üreticilerin verdikleri cevapların analizinde , üreticilerin %61.2'si geçimlerini sağlayabilmek için çayda yeterli taban fiyat verilmesini ve erken ödeme yapılmasını birinci öncelikli tedbir olarak önermektedirler.

1998 yılında açıklanan yaş çay ürün bedeli, bir önceki yıla göre %56 oranında artışla 1. sürgün 82000, 2 ve 3. sürgün 90000 lira şeklinde olmuştur. Üreticiler ve ilgili kesimler, yıllık enflasyonun %90-100 aralığında seyrettiği bir ortamda , "1998 yılı yılı

enflasyonu %64 düzeyine inecektir” varsayımıyla %64 düzeyinde yapılan fiyat artışını benimsemediklerini kamuoyuna açıklamışlardır. Ancak 1998 yılında açıklanan bu taban fiyatlarının bir farklı yönü vardır. İlk defa 1998 yılı ürün bedeliyle ilgili olarak yapılan bu taban fiyat ilanı ile beraber; ürün alacağı ertesi yıla sarkacak üreticilere Ocak ayı için 10000, şubat ayı için 15000 ve Mart ayı içinde 20000 lira şeklinde bir gecikme zammı Çaykur tarafından verileceği açıklanmıştır. Geçmiş yıllarda ürün bedelini Ekim ayında alan üretici ile 5 ay sonra Mart ayında alan üretici de aynı bedeli almaktaydı ve bu durum, üreticinin eline geçen gelirin reel olarak azalmasına sebep olmaktaydı. Bu uygulama ilk defa 1998 yılında üretici lehine değişmiş oldu. Ancak yeni uygulamanın bundan sonraki yıllarda devam edip etmeyeceği hususunda bir kesinlik yoktur. Bu belirsizliğin de ortadan kaldırılması ve esas itibarıyla, üretici ürününü sattığı aydan itibaren her geciken ay için hangi fiyatı alacağını yasal bir düzenlemeyle ve sürekli olacak şekilde yasallaştırılması gerekmektedir.

Diğer yandan özel sektörün ödeyeceği ürün bedeli ve ürün bedelini ödeme süresi hakkında hala yasal bir düzenleme ortada yoktur. Sektörde toplam mahsulün %30'unu satın alan özel sektörün, üreticiyi mağdur etmemesi için; ürün bedellerini nasıl, hangi sürede ödeyeceği ve taahhüt ettiği ödeme programına uymadığı takdirde üreticiye ödeyeceği gecikme zammının ne olacağı konularının da yine bir yasal düzenlemeyle belirlenmesi gerekmektedir.

Bölge’de çay üretimine alternatif olabilecek, gelir getirici diğer zirai ürün üretimlerinin ve gelir getirici kaynakların sınırlı olması karşısında, üreticilere çay taban fiyatları ne kadar yüksek açıklanırsa açıklansın yine de yeterli bulunmayacağı açıktır. Enflasyon oranının üzerinde taban fiyatları açıklansa dahi yine de elde edilecek gelir geçimlerini çaydan kazanılan gelire sağlamaya çalışan üreticileri tatmin etmeyeceği bir gerçektir. Konunun bir de işletmeler ve ülke ekonomisi açısından dikkate alınması da gerekmektedir. Çünkü çayın maliyet unsurları içinde yaş çay fiyatları %60 gibi çok yüksek bir ağırlık teşkil etmektedir. Bu durum karşısında, çay taban fiyatları ilan edilirken, yıllık enflasyon oranının, ve üreticilerin reel olarak satın alma güçlerinin azaltılmaması ve hatta artırılması hususlarının gözetilmesi yanında; gerek ülke ekonomisi, gerek işletmelerin karlılığı, gerekse çay üreticilerinin diğer zirai ürün

üretimlerine kıyasla birim alanda en yüksek gelir sağlayan bir zirai mahsul üreticisi konumunda oldukları hususları birlikte dikkate alınarak belirlenmesi daha gerçekçi olacaktır.

### **63. Diğer Tarımsal Ürün Politikalarının Geliştirilmesi**

Üretici anketi sonuçlarından; çay üreticilerinin önemli bir kesiminin çaydan elde ettiği gelirle geçinemediği, taban fiyatlarının yetersiz olduğu, ödeme sistemlerinin üreticilerin satın alma güçlerini gerilettikleri anlaşılmaktadır.

Çay üretimi yapan üreticilerin 1-5 dekara sahip olanların oranı %79.4, 6-10 dekara sahip olanların oranı da %17.5 düzeyindedir. Bir diğer ifadeyle çay üretimi büyük ölçüde, küçük tarım işletmeciliği şeklinde bir yapıya sahiptir Diğer yandan çay üreticilerine yönelik yapılan ankette, ilgili sorulara cevap veren çay üreticilerinin % 86,6'sı, çaydan elde ettiği gelirle geçimini sağlayamadıklarını belirtmektedirler.

Türkiye'de arz fazlası çay üretilmesi de çayın değerini azaltan bir başka faktördür.

Yukarıda açıklanan nedenlerden ötürü, bölge üreticilerini çaya bağımlılıktan kurtarıcı önlemlerin de alınarak uygulamaya geçirilmesi gerekmektedir.

Bu tedbirlerden ilk düşünülen, çayın dışındaki diğer tarım ürünlerinin üretimlerinin de teşvik edilmesi ve desteklenmesidir. Gerek yurt içi talep, gerekse yurt dışı talep nedeniyle son yıllarda soğan, patates, fındık gibi bölgede kısmen yetişen tarım ürünlerinin fiyatları yükselmiş, bunları üreten üreticilerin birim alandan elde ettikleri gelirlerde artışlar kaydedilmiştir. Yine 1993 yılından beri üretimi teşvik edilen kivi yetiştiriciliğinin son yıllarda yaygınlaştırılması sonucu, üreticiler kivi üretimini benimsemişler ve 1995-1997 döneminde gerek yetiştirilen kivi ağacı, gerek elde edilen verim ve gerekse birim alanda elde edilen gelir bakımından kivi yetiştiriciliği bölgede önem kazanmaya başlamıştır.

Üreticilerin %73.6'sı da çayın dışındaki diğer tarımsal ürünlerin yetiştiriciliğinin geliştirilmesini ve teşvik edilmesini gerekli görmekte-dirler.

Çayın dışındaki diğer tarımsal ürünlerin geliştirilmesinin ve teşvik edilmesinin yanında, düşünülecek bir diğer gelir artırıcı çözüm yolu da bölgede ticaretin , ihracatın ve sanayileşmenin teşvik edilmesi ve geliştirilmesidir. Üreticilerin %26.8'i ticari ve ekonomik yatırımların teşvik edilmesi gerektiği, %12'si kıyı ve sınır ticareti ile ihracatın teşvik edilmesi gerektiği, %20.8'i yatırımların ve ticaretin geliştirilmesi ve teşvik edilmesinin gerekli olduğu yönünde tercihlerini ortaya koymuşlardır. Üretici anketinin 30. sorusuna üreticilerin verdikleri cevaplara göre, çay sorununun çözümü hususunda üreticilerin %29,5'i aynı anda ve aynı önem düzeyinde; yeni çay ekim alanlarının yasaklanmasını, makasla çay toplanmasının yasaklanması, 2,5 yaprak çay alınması, yeterli taban fiyat ve erken ödeme politikalarının uygulanmasını, çayın dışındaki diğer tarımsal ürünlerin yetiştiriciliğinin teşvik edilmesini ve bunların yanında yatırım, ticaret ve ihracatın da teşvik edilmesi gereğinin önemini ortaya koymaktadırlar.

#### **64. Üretici Örgütsel İlişkilerinin Düzenlenmesi**

Üreticilerin % 44.1'i örgütsel ilişkilerini yeterli bulmamaktadırlar.

Taban fiyatlarını ve ödeme sistemini yeterli bulmayan, çaydan aldığı gelirle tam olarak geçinemeyen, taşıma , satma, yükleme, kontenjan gibi problemlerinin varlığı ortada olan üreticilerin bu ve benzeri sorunlarının çözümü için örgütsel ilişkilerini geliştirmeleri gereklidir.

Diğer yandan, üreticilerin ucuz ve yeterli girdi temini, haklarının korunması, desteklenmesi ve ekonomik ve sosyal güçlerini birleştirerek; çay üretimi, işlenmesi ve pazarlanması alanlarında önemli bir baskı gurubunun yaratılmasını sağlayabilmek için. üreticilerin tarımsal kalkınma kooperatiflerine üyeliklerinin artırılması ve üretici kooperatif ilişkilerinin daha yüksek düzeyde sağlanması faydalı olacaktır.

## 7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma dolayısıyla ilgili konu başlıkları altında yapılan analizler neticesinde, giriş kısmında belirtilen amaçların önemli ölçüde gerçekleşmesi sağlanmıştır. Nitekim:

- a) Ülkemizde 1938 yılında başlanılan çay tarımının 1984 yılına kadar Devlet Tekelinde kaydettiği gelişmeler ve 1984 yılında çayda Devlet Tekeli kaldırıldıktan sonra kamu ve özel sektörün geride kalan 13 sene sonunda, sektörün gelişimi içindeki yerleri ve sektörün ulaştığı boyut ortaya konulmuştur.
- b) yılından itibaren çayda özel sektörün de faaliyete geçmesi sonucunda; üretici sayısı, üretim alanları ve toplam yaş ve kuru çay üretimindeki değişimler Devlet Tekeli öncesi ve sonrası dönemlerin mukayesesi yapılarak değerlendirilmiştir.
- c) Özel sektörün de katılımıyla sektörde sağlanan kapasite ve üretim artışı sonuçları, talebin yapısıyla mukayese edilerek, arz talep dengesi üzerindeki etkileri incelenebilmiştir.
- d) Türkiye’de çay fiyatları ve maliyet yapısı ile dünya çay fiyatları ve Türk çayının dış rekabet şansı mukayese edilerek incelenmiştir.
- e) Yeni dönemde uygulanan çay politikalarının etkileri ve sonuçları dikkate alınarak, sektörün sorunlarını daha somut biçimde anlama, değerlendirme ve gündeme getirme imkanı bulunmuştur.
- f) Üreticilerin sorunları uygulanan anket yoluyla saptanabilmiş ve bu sorunlara ait önerileri, yine üreticilerin görüş ve önerileri de dikkate alınarak yapılan analizler neticesinde daha gerçekçi ve güncel olarak saptanabilmiştir.
- g) Çayda özel sektöre izin verilmesinin üzerinden geçen on üç sene sonunda, üreticilerin kamu ve özel sektör değerlendirmesi ve tercihlerini daha sağlıklı biçimde yapmalarının sonuçları belirlenebilmiştir.

- h) Doğu Karadeniz Bölgesinde, genellikle tek ürüne bağımlı bir aile ziraatı şeklinde yapılan ve büyük bir üretici ailesini çok önemli derecede etkileyen çay hasadıyla ilgili olarak çayın bölgede üretilen diğer tarımsal ürünlerle mukayesesi yapılmış ve çay üretiminin yanında bölgede gelir kazandırıcı alternatif çözüm önerilerinin yapılabilmesi imkanı bulunmuştur.

Çay tarımının yapısı ışığında Devlet Tekeli kaldırıldıktan sonra üretim, üretici ve dış ticaret sorunları ve çözüm yollarının araştırılması konusundaki ayrıntılı bilgiler ve sayısal sonuçlar ilgili konu başlıkları altında sunulmuştur. Bunların genellemesiyle ulaşılabilecek özet sonuçlar şöyle sıralanabilir.

- Ülkemizde çay sektöründe 1984 yılına kadar kamu tarafından kaydedilen gelişmeler; çay endüstrisinin temelini oluşturmuş, istihdamın artması, ulusal gelire katkı sağlanması, yurt içi ve yurt dışı çay talebinin karşılanması, üreticinin mahsulünün devlet garantisıyla alınması konularında kamu sektörü tek belirleyici olarak yer almış ve bu alanlarda çok önemli katkılar sağlamıştır.

- Özellikle 1980'li yıllardan sonra dünyada ve ülkemizde çeşitli sektörlerde hızlanan kamu tekellerinin terk edilmesi, ekonomide kamunun payının azaltılması ve kamunun faaliyet gösterdiği çeşitli sektörlerde özel sektörün faaliyetine izin verilerek, serbest piyasa ekonomisi şartlarının ekonomide daha çok yaygınlaştırılarak hakim kılınması yönündeki gelişmelere uygun olarak; çay sektöründe de 1984 yılından sonra devlet tekelinin kaldırılması ve özel sektörün faaliyetine izin verilmesi sonucunda; özel sektör on üç yıl gibi kısa bir zaman süresinde, kamunun 36 yılda yarattığı işleme kapasitesinin iki misline yakın bir kapasite artışını gerçekleştirmiştir. Özel sektörün, çay sektöründe faaliyete geçmesiyle birlikte ; üretimin artırılması, üreticinin daha çok ürün satıp, daha çok gelir kazanması, ilave istihdam imkanı yaratılması ve GSMH'ya katkıda bulunması gibi sonuçların doğmasına imkan yaratılmıştır.

- Çay üretimindeki artışa karşılık, özel sektörün yarattığı ilave kapasite artışı neticesinde, sektörde 1973-1980 döneminde kapasite yetersizliğinden işlenmeyen ve imha edilen yaş çay durumu ortadan kalkmıştır.

- Sektördeki toplam kamu ve özel sektör kapasite artışı, bugün ulaştığı hacim itibariyle ihtiyacın üzerindedir ve bu durum hem kamu, hem de özel sektörde atıl kapasite ve verimli çalışmama gibi ekonomik kayıpları da beraberinde getirmiştir.

- Özel sektörün piyasa şartlarında daha esnek hareket edebilme özelliği nedeniyle, kuru çay üretiminde özel sektörün başlangıçta elde ettiği %3.98 gibi sınırlı pay, 1997 yılı sonu itibariyle %36.18 gibi önemli bir düzeye ulaşmıştır. Buna karşılık Çaykur'un toplam kuru çay üretimindeki payı %63.82'ye gerilemiştir. Bu oran aynı zamanda sektörde kamunun payını göstermektedir.

- Çay talebinde kısa sürede fazla artışlar görülmemektedir. Buna karşılık sektörde özel işletmelerin devreye girmesiyle toplam üretilen kuru çay miktarında artışlar olmuştur. Kuru çay üretimindeki artışlar sonucu yurtiçi talep fazlası stoklar birikmiştir. Türkiye'nin çay ihracatında imkanlarının; kalite, standart, fiyat ve maliyet yönünden kısıtlı olması karşısında, özellikle Çaykur'da stok fazlası çayın muhafaza edilmesi toplam maliyette artışlara neden olmuştur ve zararına çay ihracatını zorunlu kılmıştır.

- 1985 yılından itibaren yurtiçi çay satışlarında kamunun payı giderek azalmış ve 1997 yılı itibariyle yurtiçi pazarda Çaykur'un payı %65, özel sektörün payı ise %35 olarak gerçekleşmiştir.

- Devlet tekeli kaldırıldıktan sonra 1991 yılına kadar özellikle Çaykur'un atıl kapasite nedeniyle paketli çay maliyetlerindeki artışlar, yıllık enflasyon oranlarından daha yüksek olmuştur. Ancak 1991 yılından sonra çay piyasasında Çaykur ve özel sektörün arasındaki rekabetin artması sonucu Çaykur'un paketli çay maliyetlerindeki artış oranları 1997 yılı hariç diğer yıllarda, yıllık enflasyon oranının altında olmuştur.

- Ülkemizde çay sektöründe, bugün gelinen noktada ihtiyaç fazlası stok çay miktarının mevcudiyeti, ihracat imkanlarının araştırılmasının zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak , ihracat imkanları diğer ihracatçı ülkelerle mukayese edildiğinde; pazarlama, organizasyon, fiyat, maliyet, kalite vb. yönlerden ülkemizin pek şanslı olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen; Türk çayı yetiştiriciliğinde zirai mücadele ilacı



Avrupa'da çay üreticisi ülke bulunmaması, dünya pazarında ülkemizin coğrafi açıdan stratejik bir konumda bulunmuş olması ve büyük bir ticari potansiyeli olan BDT ülkeleriyle dini, kültürel, coğrafi ve ekonomik bağların bulunması gibi durumlar ülkemizi çay ihracatında şanslı kılan faktörleri teşkil etmektedir. Çaykur'un 1996 yılında Beyaz Rusya ile yapmış olduğu 41 bin tonluk, ucuz fiyattan takas çay ihracat anlaşması Türk çayının Dünyada 22 ülkenin pazarına girmesini sağlamıştır.

- 1980-1984 döneminde Çaykur'un paketli çay satış fiyatları yıllık toptan eşya fiyatı endeksindeki artışlardan daha düşük olmuştur. Bir başka ifadeyle çay piyasasında tekeli yapı hakimken Çaykur tüccar mantığıyla hareket etmemiş, bu dönemde tüketici subvansede edilmiş ve paketli çay fiyatlarındaki artış ve Çaykur'un satış hasılatı gelirleri, yıllık toptan eşya fiyatı endeksindeki artışların altında gerçekleşmiştir. Çay sektöründe özel sektörün faaliyetine müsaade edildiği 1984 sonrası dönemde ise; 1985,1988,1989,1992,1993,1995 ve 1996 yıllarında Çaykur'un paketli çay satış fiyatları özel sektörle olan rekabeti ve azalan Pazar payı nedeniyle yıllık toptan eşya fiyat artış oranlarının altında seyretmeye devam etmiştir. 1986,1987,1990,1991,1994 ve 1997 yıllarında ise Çaykur; satış gelirlerini artırmak, zararını azaltmak ve karlı satış yapmak gayesiyle paketli çay fiyatlarını, yıllık toptan eşya fiyat artışlarının üzerinde gerçekleştirmiştir. Diğer yandan özel sektörün maliyetlerinin kamuya nazaran daha düşük olması nedeniyle her dönemde paketli çay satış fiyatları Çaykur'dan daha düşük olmuştur.

- Yörede arazinin çok kısıtlı olması, nüfus artışının ve yoğunluğunun yüksek olması nedeniyle çay üreticilerinin sahip oldukları çaylık alanların bireysel dağılımı giderek daha çok bölünmelere neden olmuş ve 1991 yılında 1-5 dekar çaylığa sahip olan üretici oranı %57.40 iken, 1997 yılında bu oran %62.9'a yükselmiştir. 6-10 dekar çaylık alana sahip olan üreticilerin oranı 1991 yılında %33.38 iken, 1997 yılında bu oran %30.1'e gerilemiştir. Bu durum, çay ziraatının küçük aile ziraatı yapısını koruduğunu, arazinin giderek daha küçük parçalara bölünerek bireysel mülkiyete geçtiğinin bir göstergesi olmaktadır.

- Üreticiler, genelde çayda Devlet tekelinin kaldırılmasını olumlu bulurken, Çaykur güvencesinin kalkmasına ve sektörün tümüyle özelleştirilmesine büyük ölçüde karşı çıkmaktadırlar.

- Makasla çay toplanmasının serbest bırakılması ve özel sektörün ilave işletme kapasitesi yaratması gibi gelişmeler sonucunda üreticilerin çay toplama ve satma gibi problemleri büyük ölçüde hafiflemiştir. Ancak üretimin %40-45'inin yapıldığı Mayıs-Haziran döneminde makasla kütle halinde çay toplanması ve üreticinin Çaykur'u tercih etmesi nedeniyle Çaykur üreticiye kontenjanlı alım uygulaması yapmak zorunda kalmaktadır.

- Özel sektöründe faaliyette bulunduğu geçen ön üç yıllık dönem sonunda üreticilerin çok büyük bir kesimi, ilan edilen taban fiyatlarını ve de çay parası ödeme sistemlerini yeterli görmemektedir. Bu durum, taban fiyat artışlarının yıllık enflasyon oranının gerisinde kalmış olmasından da anlaşılmaktadır. Ancak çayın bölgede üretilen diğer tarımsal ürünlerin çoğuna karşı tartışmasız mukayeseli üstünlüğe sahip olması gerçeği üreticilerin taban fiyatları yeterli bulamamaları isteğini pek haklı kılmamakta fakat enflasyon karşısında çiftçinin eline geçen reel ücretin azalmaması gerektiği yönünden üreticiler haklı olmaktadır.

- Üreticiler Çaykur'dan vazgeçemeyişlerinin nedeni olarak devlet güvencesinin varlığını, özel sektöre çay satmalarının en büyük nedeni olarak da Çaykur'un uyguladığı kontenjanlı yaş çay alım politikası olduğunu belirtmişlerdir.

- Üreticilerin 82,7'si çayda mevcut sorunların halledilmesi için yasal düzenlemelere ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Özel sektörün aldığı çayın parasını ne zaman ödeyeceğinin belirsiz olması karşısında, zamanında alamadığı ürün parası enflasyon erozyonuna uğrayan üreticilerin %88,1'i özel sektörün çay parasını ödeme sistemini yeterli bulmamaktadır. Buna karşılık Çaykur'un 1997 yılı ödeme sistemini yeterli bulmayan üreticilerin oranı da %20,4'tür. Diğer taraftan üreticilerin %45'inin hala geçmiş yıllardan kalan özel sektör alacakları mevcuttur.

- Çay tarımında monokültür yapının hakim olmasının getirdiği sonuçlar karşısında üreticilerin %73,6'sı gibi büyük bir bölümü, çay sorunlarının çözümünde diğer tarımsal ürün politikalarının geliştirilmesini gerekli görmektedirler.

- Topraktaki ihtisaslaşma dikkate alındığında; Rize Yöresinde çay ve kivi üretiminin, Trabzon Yöresinde fındık , çay ve patatesin, Artvin Yöresinde çay ve patatesin, Giresun Yöresinde çay, fındık, patates ve mısırın ve Ordu Yöresinde fındık ve patates üretiminin ağırlıklı olarak daha karlı ve verimli olarak sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

- 1990'lı yılların başında Rize'de ve bölgesindeki diğer tarım il müdürlüklerinde deneme üretimlerine başlanılan kivi yetiştiriciliği; giderek benimsenmiş , gerek arazi yapısıyla uyum sağlaması, gerekse meyvenin piyasa değerinin karlı olması nedeniyle kivi üretimi Rize, Trabzon, Giresun, Ordu ve Artvin illerinde giderek artmakta ve alternatif bir tarım ürünü olma yönünde gelişimini hızla sürdürmektedir.

- Rize, Trabzon, Giresun, , Ordu ve Artvin'de toplam yerleşim alanları içinde, tarımsal faaliyet yapılan ekili dikili alanın payı %24,3'tür. Bu düzeyde bir ekili alandan sadece tarıma bağlı gelir elde ederek bölge insanının geçimini sürdürmesi zordur.

- Bu araştırmadan çıkarılan sonuçlar doğrultusunda, 1984 yılından sonra Türkiye çay sektöründe geçilen oligopol piyasa şartlarında bugün gelinen noktada; belirlenen çeşitli sorunların çözümü ve sektördeki olumsuzlukların her kesim açısından en aza indirilmesi için gerekli tedbirler alınmalıdır. Bunun için;

- Sektörde ulaşılan kapasite büyüklüğü ve işletme sayısı toplam üretime fazlasıyla cevap verecek düzeyde olması, ihtiyaç fazlası stok çayın varlığı ve ihracat imkanlarının kısıtlılığı gibi nedenlerle, yeni özel işletmelerin devreye girmesi sektör ve işletme bazında verimliliği düşürecektir. Bu nedenle sektöre girecek yeni işletmeler buna karar vermeden önce sektörü ve pazarı çok iyi etüd etmelidirler.

- Mevcut üretim alanları ve üretim miktarı yurtiçi talebi karşılamaya yeterli olduğundan; devlet, yeni çaylık alanların kurulmasını sınırlayıcı tedbirler almalıdır. Kaçak ve ruhsatsız yapılan yeni çaylık alanlara karşı sıkı denetimler yapılmalıdır.

- ay parası 3demesinde, gerek aykur, gerekse 3zel sekt3r; 3reticinin 3r3n teslimini takip eden ay içinde 3r3n parasını alacak şekilde 3deme sistemini değişmez bir 3deme prensibi olarak kabul etmeli ve uygulamalıdır. İlan edilen 3deme sisteminde gecikme olduğunda gecikme faizi 3reticiye 3denmelidir.

- Gerek kamu, gerekse 3zel sekt3r işletmeleri hammadde giderleri haricinde diğer maliyet unsurlarında iyileşme yaparak, tasarrufu 3n plana alarak ve maksimum d3zeyde kapasitelerini kullanarak verimliliği artırıcı çalışmalar yapmalıdırlar

- aykur ve 3zel sekt3re ait işletmelerin depoları, 3retim olmayan Kasım-Nisan ayları d3neminde t3ccara , ihracatçıya ve ithalatçıya sundurma amaçlı kiralanması gibi gelir getirici işlevler d3ř3n3lmesi faydalı olacaktır.

- 3reticiler makasla çay toplanmasını hem işçilik, hem de zaman açısından çok karlı g3rmekte ve kolayca vazgeçemeyecekleri bir hasat biçimi olarak benimsemektedirler. Ancak, makasla çay toplamanın hammadde kalitesi 3zerine yaptığı olumsuz etki ve ihtiyaç fazlası 3r3n satın alınması sonucunu doğurması karşısında, 3reticilere g3n3n koşullarında uygun taban fiyat verilerek ve erken 3deme yapılmak suretiyle daha az miktarda, daha kaliteli ve talebe yetecek kadar yaş çay 3r3n3 satın alınması sağlanmalıdır.

- Stok fazlası kuru çayın değerlendirilmesi için çeşitli tedbirler alınmalıdır. Yurt içi talebi artırıcı çalışmaların yapılması, kaliteli çay 3retimi için gerekli tarımsal ve teknolojik tedbirlerin alınarak yurtdışı pazar isteklerine uygun 3r3n yetiştirilmesi bu tedbirlerden bazıları olabilir. Gerek aykur, gerekse 3zel sekt3r tarafından 3reticilerden satın alınan yaş çay yaptığı normunda, evsaf dışı 3r3n satın alınmaması y3n3nde uygulanacak yaş çay alım politikaları da sekt3rde stok fazlası çayın oluşmamasını kolaylaştıracaktır.

- Kaliteli hammadde alınarak ve kaliteli çay 3retimi sağlanarak stok fazlası çayların d3nya pazarlarına ihraç imkanları kesintisiz araştırılmalı ve sağlanmalıdır.

- Çaykur'un takas ihracat dolayısıyla dünya pazarına 1996,1997 ve 1998 senelerinde ihraç ettiği 41000 ton çay ihracı sonrası, Türk çayının dünya pazarlarında her yıl en az 15000 ton ihracatını sürekli kılacak tedbirler kesintisiz sürdürülmelidir.

- Çaykur kontenjan uygulayarak üreticilerden sınırlı çay almak yerine bir hasat planı dahilinde üreticilerin çayının bozulmasına fırsat vermeden ve üreticileri özel sektöre çay satma mecburiyetinde bırakmadan, rahatça çay alma imkanı yaratacak alım politikaları belirlenmeli ve uygulanmalıdır.

- Özel sektör üreticiyle karşılıklı sözleşmeler yaparak; satın alınacak çay miktarı, fiyatı, ödeme programı, gecikme zammı gibi hususlarda çay üreticileriyle önceden mutabakat yaparak ve karşılıklı taahhütname imzalayarak çay alımı politikalarını geliştirmelidir.

- Gerek Çaykur, gerekse özel sektör; kampanya kapanışına karar vermeden önce tarlada hasat edilir düzeyde çay olup olmadığını iyice kontrol etmelidirler. Tarlada toplanır durumda çay varsa, üreticilerden bu çayların alınması için gerekli tedbirleri almalıdırlar.

- Üreticilerin alım yerlerinde fazla bekletilmemesi, çay yükletilmemesi ve şayet çay yüklemişseler yükleme paralarının üreticilere ödenmesi sağlanmalıdır.

- Üreticilerin çaylıkların bakımı, budaması ve gübrelemesiyle ilgili sorunlarını giderici tedbirler ve teşvikler hem Çaykur, hem de özel sektör tarafından ortaklaşa belirlenerek uygulanmalıdır. 1993 yılında başlatılan çaylıkların 1/5'inin her yıl budanması uygulanmasına kesintisiz devam edilmeli ve budanmamış çaylık bırakılmamalıdır.

- Üreticilerin çeşitli sorunlarının çözülebilmesi için örgütsel ilişkilerini geliştirici yönde hem Çaykur, hem de özel sektör üzerine düşen görevi yapmaktan kaçınmamalıdır. Üreticiler de bu alanda daha bilinçli ve aktif davranmalıdır.

- Üreticiler kendileriyle ilgili tarımsal kooperatiflere daha aktif ve yaygın üye olmalıdır. Üretici kooperatifleri gerek çay üretimi, gerek çay pazarlaması, gerek üreticiye girdi temini ve gerekse olası bir Çaykur özelleştirme programına daha aktif, yönlendirici, belirleyici ve katılımcı olarak yer almanın gereklerini yerine getirmelidir.

- Sadece çaya bağlı bir tarımsal faaliyetin sakıncaları vardır. Bu nedenle yörede çayın yanı sıra, diğer tarımsal ürünlerin üretimini geliştirici çalışmalara yer verilmeli ve teşvik edilmelidir. Diğer yandan yöreye gelir kazandırıcı serbest bölgelerde; yatırımlar ve faaliyetler hızlandırılmalı, teşvik edilmeli, kıyı ve sınır ticareti geliştirilmeli, buna paralel olarak alt yapı ve tesis ihtiyaçları giderilmeli, ulaşım , liman, konaklama gibi hizmet sektörleri canlandırılmalıdır.

- Rize- Trabzon- Artvin- Giresun ve Ordu bölgesinde toplam yerleşim alanlarında tarıma müsait alanların sınırlı olması ve tarımdan elde edilen gelirlerin yetersiz ve kısa dönemde artırılmasının mümkün olmaması nedeniyle; bölge insanının gelirini artırıcı ticari faaliyetlerin artması için; özel teşebbüsün iç ve dış piyasaya yönelik, imalata dayalı yatırım yapmaları; devletçe çeşitli kaynaklardan kredilerle desteklenerek teşvik edilmesi ve böylece, bölge insanına yeni istihdam alanları sağlanmalıdır.

## YARARLANILAN KAYNAKLAR

### a. Kitaplar

- ÇAYKUR : Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, Çaykur Yayınları, Nr.1 Rize, 1973.
- DİE : Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, Ankara, 1980.
- \_\_\_\_\_ : Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, Ankara, 1985.
- \_\_\_\_\_ : Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, Ankara, 1988.
- \_\_\_\_\_ : Türkiye İstatistik Yıllığı, DİE Yayınları, Nr. 1720, Ankara, 1995/a.
- \_\_\_\_\_ : Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, Ankara, 1995/b.
- \_\_\_\_\_ : Türkiye Tarımsal Yayı İstatistik Yıllığı, Ankara, 1996.
- DPT : Çay Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT Yayınları, Nr. 2250, Ankara, 1991.
- \_\_\_\_\_ : Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Çay Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 1993.

- DİKMEN, M. Orhan : Dünyada ve Türkiye’de Çay Üretimi, Ticareti ve Tüketimi, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1986.
- GENCAY, Hasan : Temel Sorunları ve Özel Teşebbüs Katılımıyla Yeni Dönemde Türk Çay Sektörü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 1993.
- KAPTANGİL, Kaptan : Çay Tarımının Ülkemizde Sosyo Ekonomik Etkileri ve Değerlendirmesi, Çaykur Yayınları, Nr. 15, Rize, 1993.
- MALİYE VE GÜMRÜK BAKANLIĞI : Türkiye’de Çay Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990
- ÖZYURT, Hasan : Çay Ekonomisi, KTÜ Yayınları, Nr. 117, Trabzon, 1987
- \_\_\_\_\_ : Türkiye’de Çay Tarımının Yarattığı Sosyal Ekonomik Etkilerin Ölçümü, KTÜ Yayınları Nr. 143, Trabzon, 1989
- RİZE TİCARET BORSASI : Türkiye’de Çay Sektörü Sorunları ve Çözüm Önerileri, Rize, 1996
- SARIAHMETOĞLU, Yetiş TANRIVERMİŞ, Harun KARAKAŞ, Ayşen : Çayda Yeniden Yapılanma, İstanbul, 1997.



- TEKELİ, S.Tahsin : Rize Bölgesinde Çay Yetiştirme ve İşletmede  
Prodüktiviteyi Artırma İmkanları, MPM  
Konferansları, Cilt 1, Ankara, 1970.
- VANLI, Hamit : Uluslararası Çay Pazarlaması ve Türkiye,  
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ-  
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 1989.
- ÇETİNKAYA, Murat : Çaylarda Bulunan Organik Klorlu Tarımsal  
Mücadele İlaç Kalıntıları, TÜBİTAK Yayını,  
Nr. 638, Ankara, 1987.

**b. Diğerleri**

- ÇAYKUR : İstatistik Bülteni, APK Daire Başkanlığı, Rize,  
1973.
- \_\_\_\_\_ : Yıllık İstatistik Bülteni APK Daire Başkanlığı,  
Rize, 1985.
- \_\_\_\_\_ : İstatistik Bülteni , APK Daire Başkanlığı, Rize,  
1990.
- \_\_\_\_\_ : Tarım Dairesi Başkanlığı Faaliyet Raporu,  
Rize, 1991.
- \_\_\_\_\_ : Pazarlama Dairesi Başkanlığı Verileri, Rize,  
1995.

- \_\_\_\_\_ : Pazarlama Dairesi Başkanlığı Kayıtları, Rize, 1996/a.
- \_\_\_\_\_ : Yıllık İstatistik Bülteni APK Dairesi Başkanlığı, Rize, 1996/b.
- \_\_\_\_\_ : Tarım Dairesi Başkanlığı Faaliyet Raporu, Rize, 1997/a.
- \_\_\_\_\_ : Muhasebe Mali İşler Dairesi Başkanlığı Kayıtları, Rize, 1997/b.
- \_\_\_\_\_ : Pazarlama Dairesi Başkanlığı Kayıtları, Rize, 1997/c.
- DİE : Tüketici Fiyatları İndeksi Sonuçları DİE Haber Bülteni, Ankara, (Aralık 1997).
- EFENDİOĞLU, İsmail  
ÖZYURT, Hasan  
VANLI, Hamit : Çayın Türkiye Ekonomisindeki Yeri, **Standart Dergisi**, Sayı:363, (Mart, 1992).
- ITC : International Tea Committee Annval Bulletin of Statistics, London, 1990
- \_\_\_\_\_ : International Tea Committee Annval Bulletin of Statistics, London, 1993

- KAÇAR, Burhan : Çayın Tarihi, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı = 63 (Mart 1986)
- ÖKSÜZ, Muharrem : Çayda Fiyat Politikalarının Analizi, **Çaykur Dergisi**, Nr. 16, S. 11-12, Rize, 1991
- ÖZYURT, Hasan : “Çay Üretimi, İşlenmesi ve Pazarlanması, Türkiye’de Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonra Beklenen Gelişmeler”, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, Nr. 61 / 1985, İstanbul, 1985.
- \_\_\_\_\_ : Rize İlinde Çay Tarımının Yarattığı sosyo Ekonomik Etkiler, Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri Dizisi, Sayı: 72, Ankara, (Mart, 1997)
- TARIM İL MÜDÜRLÜĞÜ : Ürün Karneleri, Rize, 1997.
- \_\_\_\_\_ : Ürün Karneleri, Rize, 1996.
- \_\_\_\_\_ : Ürün Karneleri, Rize , 1995
- TEA TEA BROKERS A SOLIOTION OF LONDON : Tea Market Report, Nr. 9745, London. (Aralık 1997)
- ZÜMRÜT RİZE GAZETESİ : Zümrüt Rize Gazetesi, Sayı : 16584 (12 Mayıs 1998), s.1.



**SAYIN ÜRETİCİ:**

01 NİSAN 1998

ELİNİZDEKİ BU ANKET FORMU “DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY TARIMININ YAPISI, BAŞLICA ÜRÜNLERLE MUKAYESESİ VE DIŞ TİCARETİ” KONUSU. ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA YAPARAK SİZ DEĞERLİ ÇAY ÜRETİCİLERİMİZİN. MEVCUT PROBLEMLERİ VE BU PROBLEMLERLE İLGİLİ ÇÖZÜM YOLLARINI TESPİT ETMEK AMACIYLA: KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ’NDE İKTİSAT YÜKSEK LİSANS (MASTER) TEZ ÇALIŞMASI AMACIYLA DÜZENLENMİŞTİR.

BU ANKET FORMUNA VERECEĞİNİZ CEVAPLARINIZLA, BİLDİRECEĞİNİZ GÖRÜŞ VE ÖNERİLERİNİZLE, ÇAY ÜRETİCİLERİNİN PROBLEMLERİNİ VE ÇÖZÜM YOLLARINI BİLİMSEL BİR ÇALIŞMA KONUSU YAPMA VE DEĞERLENDİRME İMKANI BULMUŞ OLCAĞIZ.

**ANKET SORULARINI NASIL CEVAPLANDIRACAKSINIZ?**

ANKETİMİZDE TOPLAM 32 SORU VARDIR.

1. HER BİR SORUYU VE CEVAP ŞIKLARINI LÜTFEN DİKKATLİCE OKUYUNUZ.

2. CEVAP ŞIKLARINDAN UYGUN GÖRDÜĞÜNÜZ SEÇENEĞİN YANINDAKİ BOŞ ( ) PARANTEZ KUTUSUNA X (ÇARPI) İŞARETİ KOYUNUZ.

3. SADECE 26. SORUYA YAKLAŞIK OLARAK % (YÜZDE) DEĞERİNİ YAZINIZ.

4. ADINIZI- SOYADINIZI YAZMAYABİLİRSİNİZ.

5. ANKET SONUNDAKİ, ANKETİ CEVAPLAYANLA İLGİLİ GENEL BİLGİLERİ LÜTFEN CEVAPLANDIRINIZ.

6. ANKETTE YER ALAN CEVAPLARINIZLA İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER SADECE İKTİSAT YÜKSEK LİSANS (MASTER) TEZİNİN DEĞERLENDİRİLMESİNDE BİLİMSEL AMAÇLA KULLANILACAKTIR.

GÖSTERDİĞİNİZ İLGİDEN VE ANKETE KATILDIĞINIZDAN ÖTÜRÜ  
TEŞEKKÜR EDER, İŞLERİNİZDE KOLAYLIKLAR DİLER, SAYGILAR SUNARIM.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS (MASTER) ÖĞRENCİSİ  
TRABZON

Köksal KASAPOĞLU



**ANKET FORMU**

1. 1984 Yılında Çayda Devlet Tekelinin kaldırılması ve özel sektöre müsaade edilmesi size göre;

- a) Faydalı olmuştur ( )  
b) Faydasız olmuştur ( )  
c) Fikrim yok ( )

2. Şayet özel sektöre çay satıyorsanız veya sattıysanız sizce bunun en büyük nedeni nedir?

- a) Çaykur'un KONTENJAN ayarlaması olduğu için ( )  
b) Özel sektör biraz gecikmeli de olsa ödemesini yine de yaptığı için ( )  
c) Özel sektöre daha kolay çay sattığım için ( )

3. Şayet Çaykur'a çay satıyorsanız, sizce bunun en büyük nedeni nedir?

- a) Devletin ödeme güvencesi var ( )  
b) Paramı daha erken alıyorum ( )  
c) Özel sektörün hem fiyatı düşük, hem de zamanında ödeme yapmıyor ( )

4. Çayınızı satarken aşağıdakilerden en çok hangisinde daha çok bekletiliyorsunuz?

- a) Çaykur alım yerinde ( )  
b) Özel sektör alım yerinde ( )  
c) Her ikisinde ( )

5. Şayet özel sektöre çay satıyorsanız, özel sektöre sattığınız çayın yükleme işi nasıl oluyor?

- a) Yüklemeyi biz yapıyoruz ama yükleme parası almıyoruz ( )
- b) Tutulan işçiler yüklemeyi yapıyor ( )
- c) Özel sektörün görevlileri yüklemeyi yapıyor ( )

6. Çaykur kampanyayı kapattıktan sonra, tarlanızda toplanılır durumda hiç çay kaldı mı?

- a) Evet ( )
- b) Hayır ( )

7. Çaykur kampanyayı kapattıktan sonra, tarlanızda toplanır durumda çay kaldıysa, bunu toplayıp özel sektöre sattığınız oldu mu?

- a) Evet ( )
- b) Hayır ( )

8. Özel sektörün çay parası ödeme sistemini yeterli buluyor musunuz?

- a) Evet ( )
- b) Hayır ( )

9. Çayda Devlet Tekeli kaldırılmazdan ve özel sektör faaliyete geçmezden önce açıklanan TABAN FİYATLARINI yeterli buluyor musunuz?

- a) Evet ( )
- b) Hayır ( )



10. Özel Sektöründe faaliyete geçtiği 1984 yılından sonra açıklanan TABAN FİYATLARINI yeterli buluyor musunuz?

a) Evet ( )

b) Hayır ( )

11. Özel sektöre çay sattığınız halde, halen parasını hala alamadığınız, GEÇMİŞ YILLARDAN KALAN ALACAĞINIZ var mı (1997 yılından devreden alacak hariç)

a) Evet ( )

b) Hayır ( )

12. Özel sektöre 1997 yılında satmış olduğunuz çaydan, parasını halen almadığınız ALACAĞINIZ var mı?

a) Evet ( )

b) Hayır ( )

13. Çaykur'un bu yıl ki (1997) çay parasını ödeme sistemini yeterli buluyor musunuz?

a) Evet yeterli ( )

b) Hayır yetersiz ( )

c) Kısmen yeterli ( )

14. Sizce çay parasının ödenmesi hususunda YASAL BİR DÜZENLEMeye ihtiyaç var mıdır?

a) Evet ( )

b) Hayır ( )

c) Fark etmez ( )

15. ay üreticisi olarak çeşitli sorunlarınızı halletmek için İLGİLİ KURULUŞLARDAN yeterli ilgi ve yardımı görüyor musunuz?

- a) Evet ( )  
 b) Hayır ( )  
 c) Bazen ( )

16. aylıklarınıza yeterince ve zamanında; Bakım, Budama ve Gübreleme yapabiliyor musunuz ?

- a) Evet ( )  
 b) Hayır ( )  
 c) Bazen ( )

17. 1993 yılından itibaren uygulamaya konulan çaylıkların beşe birinin(1/5'inin) BUDANMASI UYGULAMASI size göre FAYDALI olmuş mudur?

- a) Evet faydalı olmuştur ( )  
 b) Hayır faydasız olmuştur ( )  
 c) Fikrim yok ( )

18. aylıkların her yıl BEŐTE BİRİNİN (1/5'inin) BUDANMASI uygulaması size göre;

- a) Zorunlu olmalıdır ( )  
 b) İsteğe bağlı olmalıdır ( )

19. Makasla çay toplamak yasaklansa. bunun yerine YÜKSEK TABAN FİYAT ve PEŞİN ÖDEME yapılsa kabul eder misiniz?

- a) Evet ( )  
b) Hayır ( )  
c) Fikrim yok ( )

20. Çay hasadında sizi en çok yoran nedir?

- a) Çay Toplamak ( )  
b) Çay Satmak ( )  
c) Çay Taşımak ( )  
d) Çaylıkların Bakımını Yapmak ( )

21. Kaç dönüm çaylığınız var?

- a) 1-5 Dönüm ( )  
b) 6-10 Dönüm ( )  
c) 11 Dönümden fazla ( )

22. Şayet yarıcı bulsanız çayınızı yarıcıya verir misiniz?

- a) Evet ( )  
b) Hayır ( )

23. Çayınızı hasat yaparken;

- a) Bizzat ailece biz hasat yapıp satıyoruz ( )  
b) Yarıcıya veriyorum yarıcı hasat yapıyor ( )  
c) İşçi tutup, işçilere toplatıyoruz ( )  
d) Sadece hasat zamanı gelip, hasat edip, sattıktan sonra sürekli ikamet ettiğim vilayete gidiyorum (İstanbul vb. gibi dışarıdaki vilayetlere göç edip, sürekli ikametgahı halen dışarıda olanların bu seçeneği işletmeleri uygundur) ( )

24. SADECE ÇAYDAN elde ettiğiniz GELİRLE ailenizin geçimini sağlayabiliyor musunuz?

- a) Evet ( )  
b) Hayır ( )

25. Çaya, geçmiş yıl kayıplarını da karşılayacak şekilde YETERLİ BİR TABAN FİYAT verilirse ve ödemeler de ERKEN (bir ay içerisinde) yapılırsa bu şekilde çaydan elde edeceğiniz gelirle AİLENİZİN GEÇİMİNİ sağlayabilir misiniz?

- a) Evet ( )  
b) Hayır ( )

26. Çaydan elde ettiğiniz gelir: Hanenize bir yılda giren toplam yıllık gelirin yüzde (%) kaçındır ? (Yaklaşık)

- % 5-25 ( )  
% 26-50 ( )  
% 51-75 ( )  
% 76-100 ( )

27. Ailenizin geçimini karşılayabilmek için, aşağıdakilerden hangisinin ÖNCELİKLE uygulanmasını isterdiniz?

- a) Çaya yeterli taban fiyatı verilmeli ve erken ödeme yapılmalı ( )  
b) Ticari ve ekonomik yatırımlar TEŞVİK edilerek TİCARETE ÖNCELİK verilmeli ( )  
c) Kıyı ve Sınır Ticareti ile ihracat TEŞVİK edilmeli ( )

28. Üretici olarak Çaydan başka ALTERNATİF ürünlerin yetiştirilmesinin TEŞVİK edilmesi sizce GEREKLİ Mİ?

- a) Evet ( )  
 b) Hayır ( )  
 c) Fikrim yok ( )

29. Çaykur'un ÖZELLEŞTİRİLMESİ sizce daha iyi mi olur?

- a) Evet ( )  
 b) Hayır ( )  
 c) Fark etmez ( )

30. SİZ YETKİLİ OLSAYDINIZ çay sorununu çözmek için aşağıdaki tedbirlerden hangisini ilk olarak ÖNCELİKLE uygularsınız? (Sadece bir seçeneği işaretleyiniz)

- a) Yeni çay ekim alanları yapılmasını yasaklardım ( )  
 b) Makası yasaklar, 2,5 yaprak çay alır ve bunun yanında yüksek taban fiyat verip peşin ödeme yapardım ( )  
 c) Çaya alternatif ürünlerin yetiştirilmesini teşvik ederdim ( )  
 d) Yatırımları, Ticareti ve ihracatı TEŞVİK ederdim ( )  
 e) Yukarıdaki dört seçeneğe de aynı derecede önem vererek tümünü uygulardım ( )

31. Tüm yaş çayı ÇAYKUR satın alsa, Çaykur'da kapasite fazlası yaş çayı ÖZEL SEKTÖRE SATSA, böylece çay parası ödemelerinde ÜRETİCİNİN MUHATABI sadece Çaykur olsa, böyle bir uygulama özel sektörden parasal olarak kaynaklanan üretici problemlerini ve mağduriyetlerini ÇÖZMEYE ve ÖNLEMEYE YETERLİ OLUR MU?

- a) Evet ( )  
 b) Hayır ( )

32. ay üreticileriyle ilgili herhangi bir üretici kooperatifine ye misiniz?

a) Evet ( )

b) Hayır ( )

Köksal KASAPOLU  
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS  
(MASTER) ÖĞRENCİSİ

ANKETİ CEVAPLANDIRANLA İLGİLİ

GENEL BİLGİLER

( Lütfen cevaplandırılmı )

- 
- YAŞINIZ :.....
  - CİNSİYETİNİZ :.....
  - MEDENİ DURUMUNUZ :.....
  - ÇOCUK SAYISI :.....
  - SADECE ÇAYDAN ELDE ETTİĞİNİZ  
TOPLAM BİR YILLIK GELİR. (TL) : .....
  - ÇAY HARİCİNDE DİĞER TOPLAM  
BİR YILLIK GELİRİNİZ (TL) : .....

Tablo : 48

## Anket Uygulanan Bölgelerdeki Üretici Merkezleri ve Uygulanan Anket Sayısı

Anketin uygulandığı Bölge Adı	Üretici Merkezinin Bulunduğu Çaykur Fabrikası Adı	Uygulanan Anket Sayısı
Rize	Fındıklı	50
Rize	Ardeşen	50
Rize	Pazar	50
Rize	Melyat	50
Rize	Çayeli	50
Rize	Salarha	50
Rize	Aşıklar	50
Rize	Cumhuriyet	50
Rize	Çiftlik	50
<b>Rize Bölgesi Toplamı</b>		<b>450</b>
Trabzon	Of	62
Trabzon	Çamlı	62
Trabzon	Sürmene	62
<b>Trabzon Bölgesi Toplamı</b>		<b>186</b>
Artvin	Hopa	35
Artvin	Arhavi	35
<b>Artvin Bölgesi Toplamı</b>		<b>70</b>
Giresun	Tirebolu	44
<b>BÖLGELER TOPLAMI</b>		<b>750</b>

Kaynak : Anket Uygulaması

Tablo : 49

## Anket Uygulama Alanı ve Kapsamı

	Rize		Trabzon		Artvin		Giresun		Bölgeler Toplamı	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Uygulanan Anket Sayısı	450	60,00	186	24,80	70	9,3	44	5,9	750	100,00
Üretici Sayısı (Adet)	122.239	60,55	50.003	24,75	18.451	9,13	11.264	5,57	201.957	100,00
Çaylık Alan (Dekar)	500.689	65,24	158.415	20,64	85.973	11,20	22.468	2,92	767.545	100,00
Satın Alınan Ürün Miktarı (Ton)	371.992	68,65	102.554	18,93	57.994	10,70	9.326	1,72	541.866	100,00

Kaynak : Anket Uygulaması

Tablo : 50

## Anket Uygulama Bölgesinde Üretici Sayısı, Satın Alınan Ürün Miktarı ve Yüzde Oranları

Bölge	Üretici Sayısı	%	Çaylık Alan	%	Satın Alınan Yaş Çay Miktarı	%
Rize	122.239	60,55	500.689	65,24	371.992	68,65
Trabzon	50.003	24,75	158.415	20,64	102.554	18,93
Artvin	18.451	9,13	85.973	11,20	57.994	10,70
Giresun	11.092	5,49	22.210	2,89	9.271	1,71
Ordu	172	0,08	258	0,03	55	0,01
Bölge Toplamı	201.957	100,00	767.545	100,00	541.866	100,00

Kaynak : Anket Uygulaması



## ÖZGEÇMİŞ

Köksal KASAPOĞLU, 1959 yılında Rize’de doğdu. İlköğrenimini 1969 yılında Rize’de, Orta öğrenimini 1972 yılında Arhavi’de, Lise öğrenimini 1975 yılında Of’da tamamladı. 1977 yılında Rize Eğitim Enstitüsünden, 1988 yılında da Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi İktisat Bölümünden mezun oldu. 1989 yılında KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğretimine başladı. İş hayatına 1977 yılında Milli Eğitim Bakanlığında öğretmen olarak başladı. 1978 yılında Maliye ve Gümrük Bakanlığında gümrük memuru olarak çalıştı. 1979 yılından itibaren Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğünde çalışmaya başladı. Çaykur’da İşletme ve Üretim Dairesi Başkanlığında Sırasıyla Stok Kontrol memuru, Üretim Planlama Şefi, Bilgi İşlem Uzmanı ve Stok Kontrol Şube Müdürü görevlerinde bulundu. 1992 yılından 1995 yılına kadar Çaykur Rize 100. Yıl Çay Paketleme Fabrikasında iç ve dış satıştan sorumlu Fabrika Müdür Yardımcısı olarak çalıştı. 1995 yılında Çaykur Rize Pazarlama Bölge Müdürlüğünde Bölge Müdür Yardımcısı görevine atanmış olup, halen bu görevi sürdürmektedir. Segem, Hedef Eğitim, İgeme ve Britsh Counsel’un çeşitli üretim planlaması, dış ticaret ve İngilizce eğitim programı ve kurslarına katılarak başarıyla tamamladı.

KASAPOĞLU evli ve 2 çocuk babası olup, İngilizce bilmektedir.

**FÜKSEK ÖĞRETİM KURULU**  
**DOKÜMAN İŞLERİ MERKEZİ**